

तृतीय वर्ष कला
सत्र - VI (CBCS)

भूगोल अभ्यासपत्रिका क्र. V
पर्यटन भूगोल

विषय कोड : 86539

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के

स्थानापन्न कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे

स्थानापन्न प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: **प्रा. अनिल आर. बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग व
प्रमुख, मानव्यविद्याशाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

**अभ्यास समन्वयक
आणि संपादक**

: **प्रा. सुशेन म. आघाव**
सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक

: **डॉ. हेमंत एम. पेडणेकर**
मुख्याध्यापक,
आर्ट्स, सायन्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय,
ऑडे, विक्रमगड

: **डॉ. शिवराम ए. ठाकुर**
भूगोल विभाग प्रमुख,
एस.पी.के. महाविद्यालय, सांवतवाडी

: **डॉ. आर. बी. पाटील**
भूगोल विभाग प्रमुख,
फोंडाघाट, आर्ट्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय,
कनकवली

: **डॉ. सुमेधा धुरी**
सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग
डॉ. जे.बी. नाईक, आर्ट्स आणि कॉमर्स आणि
आरपीडी ज्युनियर महाविद्यालय, सांवतवाडी

एप्रिल २०२३, मुद्रण - १

प्रकाशक

: संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

**अक्षर जुळणी व
मुद्रण**

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पू), मुंबई

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	पर्यटन भूगोलाचा परिचय	०१
२.	पर्यटनाचे प्रकार आणि प्रभाव	१२
३.	पर्यटन - पायाभूत सुविधा आणि सहाय्यक सेवा	२५
४.	पर्यटन नियोजन आणि पर्यटन संस्था	३२
५.	महाराष्ट्रातील संभाव्य पर्यटन क्षेत्रे आणि पर्यटन धोरण	४१

TYBA PAPER NO. – V
GEOGRAPHY OF TOURISM AND RECREATION
SYLLABUS

Unit-I-Introduction to Tourism Geography	
1.1	Definition, Nature and Scope
1.2	Trends of Tourism Development in World
1.3	Factors of Tourism Development-Geographical components
1.4	Factors of Tourism Development-Socio-cultural and political
Unit-II Types & Impact of Tourism	
2.1	Types of Tourism,
2.2	New Trends in Tourism,
2.3	The positive impact of Tourism on the Environment, Socio-culture and Economy
2.4	Negative Impact of Tourism on Environment, Socio-culture and Economy
Unit-III-Infrastructure of Tourism and Ancillary Services	
3.1	Accommodation
3.2	Transportation
3.3	Travel Agencies
3.4	Tour Guides
Unit-IV- Planning of Tourism and Organisation	
4.1	Need of Planning and Elements of Planning
4.2	Levels of Planning
4.3	Tourism Organizations - IATA, PATA, I.T.D. C. and M.T.D.C
4.4	Incredible India campaign
Unit-V Potential Tourism Sectors in Maharashtra and Tourism Policy	
5.1	Coastal tourism in Maharashtra
5.2	Adventure tourism in Sahyadri
5.3	Heritage tourism in Maharashtra
5.4	Tourism Policy of Maharashtra State

पर्यटन भूगोलाचा परिचय

घटक संरचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ पर्यटन - अर्थ, व्याख्या
- १.३ पर्यटनाचे स्वरूप
- १.४ पर्यटनाची व्याप्ती
- १.५ जगातील पर्यटन विकासाचा कल
- १.६ पर्यटन विकासाचे घटक - भौगोलिक घटक
- १.७ पर्यटन विकासाचे घटक - सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय

१.० उद्दिष्टे

- पर्यटनाचा इतिहास जाणून घेऊन त्याचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती समजून घेणे.
- भूगोल आणि पर्यटनामधील संबंध अभ्यासणे.
- पर्यटनाचे सध्याच्या युगातील महत्त्व लक्षात घेणे.
- पर्यटन विकासाचे घटक - भौगोलिक घटक
- पर्यटन विकासाचे घटक - सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय

१.१ प्रस्तावना

पर्यटन म्हणजे फिरणे किंवा भ्रमंती करणे. खरेतर मानवाचे अस्तित्व पृथ्वीवर निर्माण झाल्यापासूनच मानवाची भ्रमंती अव्याहतपणे चालू आहे. सुरवातीला माणसाचे जीवनच अस्थिर होते. तो एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सतत भटकत असे. मानवाची ही भटकंती मुख्यतः अन्नाच्या व पाण्याच्या शोधार्थ होती. तसेच हिस्त्र श्वापदे आणि नैसर्गिक आपत्ती यांच्यापासून संरक्षणासाठी होती. सुरवातीपासूनच मानव अन्न आणि पाणी याबरोबरच सुपीक मृदेचा शोध घेत घेत प्रवाहांच्या मार्गाने डोंगराळ जंगलांचे भाग सोडून समतल प्रदेशांमध्ये आला. नद्यांच्या काठावर त्याने आपल्या स्थिर जीवनाला सुरवात केली. अन्न आणि पाणी या मुलभूत घटकांसाठीची मानवाची भटकंती जरी रूढार्थाने संपली तरी व्यापारासाठीची नवी भटकंती सुरू झाली. त्यासाठी मानव मैलोनमैल पायपीट करू लागला. प्राण्यांच्या सोबतीने प्रदेशांच्या भौगोलिक सीमा ओलांडू लागला. या भटकंती

मध्ये मर्यादा आल्या त्या नद्या आणि समुद्राच्या. परंतु त्यावरही मानवाने आपल्या बुद्धिकौशल्याने मात केली. शिडाच्या होडीतून महाकाय जलाशय पार करत मानवाने पाण्यापलीकडेही जमीन आहे याचा शोध लावला.

भटकंती या अर्थाने पर्यटनाची सुरवात किंवा पर्यटनाचा इतिहास जाणून घ्यायचे म्हटले तर आपल्याला मानवाच्या उत्पत्ती पर्यंत पोचावे लागेल. मानवाच्या चिकित्सक वृत्तीचा संदर्भही पर्यटनाच्या उत्क्रांतीशी जुळणारा आहे. कारण याच वृत्तीमुळे नाविन्याचा शोध घेण्यासाठी मानव भटकत होता किंवा आजही भटकत आहे. कालांतराने मानवाच्या या भटकंतीचे स्वरूप सर्वार्थाने बदलत गेले आहे. मानव आज शिक्षण, रोजगार, व्यापार, धार्मिक अशा अनेकविध कारणांसाठी भ्रमंती करीत असतो. इतकेच नव्हे तर स्वास्थ्य आणि विरंगुळा ही सुध्दा पर्यटनाची कारणे झाली आहेत. मानवाची ही सगळी भटकंती पर्यटन या नव्या संज्ञेत समाविष्ट झाली आहे. आधुनिक युगात वाहतुकीच्या साधनांमध्ये आलेली गतिमानता पर्यटनाचे नवनवीन स्रोत पुढे आणत आहे.

माणूस हा निसर्गाचा एक अविभाज्य घटक आहे. स्वतःच्या अर्थार्जनासाठी मानवाने नेहमीच निसर्गाचा उपभोग घेतलेला आहे. प्राचीन काळापासून प्रवास हा मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनलेला आहे. मानवाच्या या प्रवासाचे रूपांतर पर्यटनात झाले आहे. सध्या या मानवी व्यवसायाला पर्यटन म्हणतात. त्याचे मूळ या प्राचीन प्रवासात आढळते. प्रवासाच्या तुलनेत पर्यटन ही संकल्पना आधुनिक व शास्त्रीय आहे. मानवाच्या प्राथमिक, द्वितीय व्यवसायांबरोबरच पर्यटन हा अत्याधुनिक व झपाट्याने विकसित होणारा मानवाचा तृतीय आर्थिक व्यवसाय आहे. दिवसेंदिवस वाढत जाणाऱ्या पर्यटनाला सर्व प्रकारच्या सुविधा पुरविण्यासाठी पर्यटनाचा सर्वांगाने विकास करणे ही आज काळाची गरज बनली आहे. कारण या पर्यटन व्यवसायातून स्थानिक रोजगार उपलब्धता, साधनसंपत्तीच्या उपलब्धतेवर आधारित लघु व कुटीर उद्योगांचा विकास, परकिय चलनात वाढ, वाहतुकीचे जाळे, प्रादेशिक विकास, पर्यटनातील गुंतवणुक या सर्वांमध्ये वाढ निश्चितपणे होईल. भौगोलिक विविधता हा पर्यटनाचा मूळ आधार आहे. त्यामुळेच लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करतात. आधुनिक काळात पर्यटन हा एक स्वतंत्र व्यवसाय म्हणून आकार घेतलेला आहे.

पर्यटन भूगोल ही आर्थिक भूगोलाची एक महत्वपूर्ण शाखा आहे. पर्यटन हा विषय आंतरविद्याशाखीय बनलेला आहे. निसर्गामधील अनेक घटकांशी पर्यटन निगडीत असल्यामुळे त्यावर अधिक व सखोल अभ्यास करणे जरूरीचे आहे. नैसर्गिक पर्यावरणामधील साधनसंपत्तीवर आधारीत पर्यटन व्यवसाय चालतो. पर्यटनाचा विकास होत असताना गेल्या शतकात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत नव्हता. परिणामी नैसर्गिक संसाधनांचा हास कमी प्रमाणात होता.

सध्याच्या कालावधीमध्ये पर्यटन ही आर्थिक क्रिया जागतिक स्तरावर मोठा उद्योगधंद्या म्हणून नावारूपास येत आहे. मात्र त्यामुळे साधनसंपत्तीवर खूप मोठ्या प्रमाणावर भार पडलेला दिसतो. या अमूल्य अशा साधन संपत्तीचे संवर्धन व्हायला हवे मात्र आज त्यापेक्षा

साधनसंपत्तीच्या वापराचा वेग व दर वाढला आहे. त्यामुळे पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी सर्वत्र पर्यावरणीय हासाचे प्रमाण वाढले आहे.

१९९० च्या दशकामध्ये भारतीय पर्यटन मंत्रालयाने देखील पर्यटन विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय पर्यटनांच्या मूलतत्वांचे अवलोकन केले आहे. आज तंत्रज्ञान क्षेत्रानंतर पर्यटन व्यवसायातून देखील परकीय चलन प्राप्ती देशाला मिळते. म्हणूनच एक आव्हानात्मक उद्योग म्हणून पर्यटन उद्योगाकडे पाहिले जाते. आज खरी गरज आहे ती पर्यावरणातील उपलब्ध साधन संपत्ती आणि मानव यासंबंधी संशोधन करण्याची. सध्या भूगोलतज्ज्ञांनी मानव-पर्यावरण साधनसंपत्ती याविषयी चर्चा करून त्यावर संशोधन केले पाहिजे.

पर्यटन भूगोलाचा अभ्यास करताना काही मुलभूत घटकांचा अभ्यास करावा लागतो. उदा. प्रामुख्याने पर्यटक कोणत्या भागातून पर्यटनासाठी येतात. त्या भागाविषयी माहिती जाणून घेणे, त्या प्रदेशातील मानवी सवयी, वर्तणुक, आर्थिक विकास आणि सांस्कृतिक गुणवैशिष्ट्ये अभ्यासणे, प्रादेशिक वैशिष्ट्ये तपासून पाहणे, समान वैशिष्ट्ये आढळणाऱ्या स्थळांचा अभ्यास करणे, शोध घेणे अशा पैलूंचा समावेश पर्यटनामध्ये होतो.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पर्यटन भूगोलाबद्दल माहिती द्या.

१.२ पर्यटन- अर्थ, व्याख्या

प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेला व अलिकडील काळात मोठ्या प्रमाणात प्रगत होत असलेला पर्यटन हा तृतीय श्रेणीतील एक महत्वाचा आर्थिक व्यवसाय मानला जातो. या व्यवसायाची सुरुवात प्राचीन काळात झाली असली तरी पूर्वी सेवात्मक असणारा हा व्यवसाय आज जगातील सर्वात मोठा आर्थिक व्यवसाय म्हणून विकसित होताना आढळतो. प्राचीन काळीही पर्यटन होत होते. याचे पुरावे प्राचीन ग्रंथातून मिळतात. मात्र मर्यादित लोकसंख्या, वाहतुकीचा अभाव, प्राकृतिक अडथळे यामुळे ते अतिषय मर्यादित होते. पूर्वी लोक येथे भेटीगाठी किंवा धार्मिक कारणासाठीच थोड्याफार प्रमाणात प्रवास करीत असत. त्याकाळात राजेरजवाडे, संस्थानिक अशा स्वरूपाची शासनव्यवस्था होती. अतिथींची सेवा करणे त्या काळात मानाचे लक्षण मानले जायचे. त्यामुळे राज्यकर्त्याकडून प्रवाश्यासाठी वेगवेगळ्या भागात वाहतुकीच्या मार्गावरती मोठ्या गावातून धर्मशाळा उभारण्यात आल्या होत्या. आजही गावोगावी असणाऱ्या धर्मशाळा त्याचीच प्रतिके आहेत. त्यातच मोफत भोजनालयाच्या सुविधाही पुरवल्या जात असत. त्यामुळे पूर्वी हा एक सेवात्मक स्वरूपाचा व्यवसाय होता. काळाच्या ओघात मात्र राजे, संस्थानिक नश्ट झाले. शासनव्यवस्था बदलत गेली त्यामुळे प्रवाश्यांना मिळणाऱ्या मोफत सुविधा बंद झाल्या व त्यामधूनच पुढे बाहेर पडणाऱ्या पर्यटकांना पैशाच्या मोबदल्यात सेवा सुविधा पुरविणारे घटक निर्माण होत गेले. त्यामधूनच पर्यटन हा एक प्रमुख आर्थिक स्वरूपाचा व्यवसाय म्हणून झपाट्याने विकसित होऊ लागला. मोठ्या प्रमाणातील आर्थिक उलाढाल, रोजगाराची उपलब्धता परकीय चलन, शासनाला मिळणारा महसुल, सामाजिक ऐक्य, एकात्मता, शांतता यादृष्टीने पर्यटनाचे महत्व सतत वाढत असताना

जगात या व्यवसायाच्या विकासास मोठ्या प्रमाणात चालना दिली जात आहे. काही देशांच्या अर्थव्यवस्था तर पर्यटन व्यवसायावरती आधारित असलेल्या आढळतात.

पर्यटन म्हणजे काय?

पर्यटनाला जगामध्ये सर्वच देशांत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. 'पर्यटन' हा शब्द इंग्रजीतील टुरिझम या शब्दाचे मराठी रूपांतर आहे. टुरीझम हा शब्द 'टुर' प्रवास या शब्दापासून आणि टूर हा शब्द लॅटिन भाषेतील टुरिझम या शब्दापासून तयार झाला आहे. टुर्स याचा अर्थ जर्नी प्रवास असा होतो.

स्वतःचे नेहमीचे निवासस्थान सोडून इतर क्षेत्रात काही दिवसांसाठी विविध उद्देशाने केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन होय.

बाहेरच्या भागात केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन असा याचा अर्थ होत असला तरी, शास्त्रीय भाषेत व्याख्या सांगताना यात काही निकष गृहित धरले जातात. त्यात बाहेर पडलेल्या प्रवाशाने पर्यटन केंद्राच्या ठिकाणी किमान एक रात्र व्यतीत करणे गरजेचे आहे. कारण या 24 तासांच्या कालावधीत पर्यटक बाहेरच्या क्षेत्रात वास्तव्य, भोजन, करमणूक, खरेदी इ. सुविधांचा वापर करू शकतो. त्यामुळे आर्थिक उलाढालीस प्रोत्साहन मिळते. याशिवाय कोणताही केलेला प्रवास किंवा कामानिमित्त केलेला प्रवास पर्यटन होत नाही. आनंद, मौजमजा, करमणूक, आरोग्य, विश्रांती, अभ्यास, नाविन्यपूर्ण भौगोलिक, धार्मिक, ऐतिहासिक स्थळे पाहण्यासाठी केलेला प्रवास पर्यटन म्हणून ओळखला जातो.

पर्यटन : व्याख्या

१. **जेस ॲरिलागा:** सायकलवरून फिरणे, गिर्यारोहण करणे, तळ ठोकणे, नौकाविहार करणे, खेळ इत्यादींसाठी भ्रमंती करणे म्हणजे पर्यटन होय.
२. **हर्मर:** परदेशी माणसाचे एखाद्या देशात, प्रदेशात वा शहरात आगमन, वास्तव्य, भ्रमंती आणि तेथून जाणे म्हणजे पर्यटन होय.
३. **प्रा. हुंझीकर व फ्रँक:** कायम स्वरूपाची वस्ती न करण्याच्या हेतूने व उत्पादनाशी संबंधित नसलेली. अपरिचित व्यक्तीच्या भ्रमंतीतून प्रस्थापित झालेली अपूर्ण घटना व संबंध म्हणजे पर्यटन होय.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) पर्यटनाचा अर्थ सांगून त्याची व्याख्या द्या.
- २) पर्यटनाचा विकास कसा झाला ते सांगा.

१.३ पर्यटनाचे स्वरूप

प्राचीन काळापासून चालत आलेला पर्यटन हा तृतीय स्वरूपाचा व्यवसाय असून पूर्वी हा सेवात्मक स्वरूपाचा व्यवसाय होता. नंतर काळाच्या ओघात त्याचे स्वरूप बदलत जाऊन आज जगातील महत्वाचा तृतीय स्वरूपाचा आर्थिक व्यवसाय म्हणून ओळखला

जात आहे. ज्या व्यवसायाचे स्वरूप पूर्वी सेवात्मक स्वरूपाची क्रिया असे होते. मात्र ते अलिकडील काळात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे साधन म्हणून पाहीले जावू लागले आहे. या व्यवसायामुळे वैयक्तिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक फायदे मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने आज प्रत्येक देश त्या व्यवसायाच्या विकासासाठी सातत्याने प्रयत्न करताना आढळतो.

पूर्वीच्या काळी लोकसंख्या मर्यादित होती. वाहतूक साधनांचा अभाव, प्राकृतिक अडथळे यामुळे पर्यटक मर्यादित होते. लोक पायी चालत किंवा प्राण्यांचा वापर करून प्रवास करीत असत त्यांचा उद्देश हा भेटीगाठी किंवा धार्मिक स्थळांना भेटी देणे एवढाच मर्यादित असे शिवाय त्या काळातील राजे-रजवाडे, संस्थानिक, प्रवाशांना मोफत सुविधा पुरवत त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात एक सेवात्मक स्वरूपाचा व्यवसाय म्हणूनच याकडे पाहिले जायचे.

पर्यटन उद्योग हा जगातील एक अतिशय महत्वाचा उद्योग आहे. या उद्योगासाठी कोणत्याही पर्यटन व्यवसायाचे गेल्या अर्धशतकातील बदलते स्वरूप लक्षात घेता या पर्यटनाचा शास्त्रीय अभ्यास करणाऱ्या पर्यटन भूगोलाचे स्वरूप सुध्दा गतिमान झाले आहे. या क्षेत्रातील पर्यटनाची नवनवीन क्षेत्रे, या क्षेत्रातील नवीन समस्या, पर्यटनामुळे निर्माण झालेली आर्थिक सुबत्ता इत्यादी सुध्दा आधुनिक पर्यटन भूगोलाचे अभ्यास विषयक मानले जातात. या सर्वांमुळे या शास्त्राचे स्वरूप सातत्याने परिवर्तनशील बनत आहे.

पर्यटनाचे स्वरूप:

- करमणूक प्रधान
- इतर व्यवसायपेक्षा भिन्न व वैशिष्ट्यपूर्ण
- आर्थिक उद्योग मिळवून देणारा
- भ्रमंती व गतीशील
- हंगामी उद्योग
- धार्मिक व सांस्कृतिक
- भौगोलिक घटकावर अवलंबून
- ऐतिहासिक स्वरूप
- अल्पकालीन भ्रमंती

मात्र अलिकडील काळात पर्यटनासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व आधुनिक सुविधा, शहरीकरणाची प्रक्रिया वाहतुकीचा विकास, आर्थिक औद्योगिक उत्पादनात झालेली वाढ, लोकांच्या राहणीमानात होणारी वाढ, मिळणारा मोकळा वेळ, वेगवेगळ्या घटकांकडून मिळणारे प्रोत्साहन यामुळे सर्व स्तरातील लोक मोठ्या प्रमाणात पर्यटनाकडे आकर्षित होतांना आढळतात. आज पर्यटनात वाढ होत असताना पर्यटनाचे स्वरूप व उद्देशही सातत्याने बदलताना आढळतात. उत्साह, आनंद, मौजमजा, करमणूक, विश्रांती,

ऐतिहासिक, धार्मिक कारणांसाठी नाविन्यपूर्ण निसर्गसौंदर्य स्थळे, प्राचीन वास्तूविशेष, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक स्थळांना भेटी देणे तर काही क्रीडा व्यापार अभ्यास या उद्देशाने पर्यटन करताना आढळतात. कोणत्याही स्वरूपाचे पर्यटन होण्यासाठी वेळ व पैसा हे दोन घटक अतिशय उपयुक्त ठरतात. औद्योगिकरण आधुनिक तंत्रज्ञान वाहतुक क्षेत्रातील प्रचंड प्रगती यामुळे लोकांकडे बराच मोकळा वेळ असतो. आर्थिक क्षेत्रामध्ये सुधारणा झाल्याने दरडोई उत्पन्न, राहणीमानात झालेली वाढ, पैशाची उपलब्धता, मिळणाऱ्या सुट्या वेगवेगळ्या घटकांकडून मिळणारे प्रोत्साहन यामुळे आज पर्यटन विकासाचा वेग आज अतिशय झपाट्याने वाढताना आढळतो. त्यातूनच पर्यटनाची व्याप्ती अधिकाधिक व्यापक होत चाललेली आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पर्यटनाचे बदलते स्वरूप स्पष्ट करा

१.४ पर्यटनाची व्याप्ती

आज पर्यटनास बाहेर पडणाऱ्या लोकांचा उद्देश भिन्न स्वरूपाचा असतो. शिवाय पर्यटन विकासाशी निगडित अनेक घटक कार्यरत असल्याने त्याची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढताना आढळते. लोकसंख्या मानवाशी याचा संबंध येत असताना प्राकृतिक घटकाशी निगडित भूगोल, पर्यावरण शास्त्र, आर्थिक स्वरूपातील वाहतुक, पैसा, उद्योग, बँका, वित्तीय संस्था, रोजगार हस्तव्यवसाय, लघु कुटीर उद्योग याक्रियेशी जवळचा संबंध आहे. याशिवाय शासन, सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक घटकाशी पर्यटनाचा जवळचा संबंध येतो. हा व्यवसाय संपूर्ण जगभर वेगाने विकसित होत असल्याने व्याप्ती वाढत आहे.

पर्यटनामध्ये अनेक गोष्टींचा समावेश केला जातो. त्यामुळे पर्यटनाची व्याप्ती फार मोठी व्यापक आहे. पर्यटनाचे क्षेत्र खूप विशाल आहे असे मानले जाते. पर्यटनाच्या प्रमुख विषयांमध्ये पर्यटनाचे महत्व, पर्यटनात भौगोलिक घटकांचे महत्व, पर्यटनाचे प्रकार, पर्यटन नियोजन व बाजारपेठा, निरनिराळ्या देशातील पर्यटन केंद्रे, पर्यटनाचा विकास, पर्यटनाचा आर्थिक व सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम इत्यादी घटक महत्वाचे मानले जातात. पूर्वी साध्या पद्धतीने होणारे पर्यटन आता आधुनिक होत चालले आहे. तसेच पूर्वी पर्यटन मर्यादित गोष्टींशी संबंधीत होते. आता त्यात अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. पर्यटन हे एक किंवा अनेक व्यक्तींच्या समूहाचे असते. त्यामध्ये ट्रान्सपोर्ट, एजंट, ज्या साधनाचे पर्यटन होणार आहे ते साधन, पर्यटकाचा प्रवास, त्याचे पर्यटन केंद्राच्या ठिकाणचे वास्तव्य, वास्तव्याचे हॉटेल, भोजनालय, इत्यादींच्या चालकांशी येणारे संबंध, पर्यटन केंद्रातील भ्रमंती, भ्रमंती काळात टॅक्सी, टॅक्सी ड्रायव्हरशी येणारे संबंध, पर्यटन केंद्रातील निरनिराळ्या आकर्षक गोष्टी, फोटो स्टुडिओ व फोटोग्राफर, बाजारपेठा इत्यादी सर्व गोष्टींचा समावेश पर्यटनात होतो.

जगातील पर्यटनाचा इतिहास पाहिल्यास अगदी प्राचीन काळात पर्यटन हे अतिशय मर्यादित होते. साधारणपणे सतराव्या शतकापर्यंत पर्यटन हे शोधकार्य व व्यापार यासाठीच होत होते. त्यामुळे त्याकाळी पर्यटनाची व्याप्ती मर्यादित होते. रोमन साम्राज्यात पर्यटनाची कल्पना

बदलली आणि पर्यटन हे विशेषतः मनोरंजन, आनंद व मौजमजा यासाठी होऊ लागले. अशाप्रकारे आनंद मिळवण्यासाठी व धार्मिक उद्देशाने प्रवास करण्याची कल्पना पुढे आल्यावर पर्यटनाची प्रगती झाली. त्यामुळेच पर्यटनाची व्याप्ती वाढून त्याचे क्षेत्र विस्तृत झाले. अठराव्या शतकात युरोपमध्ये वार्षिक सुट्टीची कल्पना पुढे आली. एकोणिसाव्या शतकात सुरुवातीला जगात रेल्वेमार्ग सुरू झाले. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून जगात रस्त्यांचा विकास होऊन मोटारी धावू लागल्या. त्यामुळे पर्यटनाच्या क्षेत्रात एकदम बदल झाले. देशांतर्गत पर्यटनाला गती मिळत असतानाच अलिकडे हवाई वाहतुकीच्या विकासामुळे आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाने गगन भरारी घेतली आहे. पर्यटक जगाच्या निरनिराळ्या ठिकाणी पर्यटनासाठी जाऊ लागले. त्यामुळे पर्यटनाची व्याप्ती आणखी वाढली आणि पर्यटनाचे क्षेत्र खूप विशाल बनले. अशाप्रकारे आधुनिक काळात पर्यटन भूगोलाच्या विषयाची व्याप्ती अधिक विकसित झाल्याचे आढळून येते.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पर्यटनाची व्याप्ती स्पष्ट करा.

१.५ जगातील पर्यटन विकासाचा कल

अनेक देशांसाठी पर्यटन हे व्यवसायाचे तुलनेने नवीन क्षेत्र आहे. मानवी भूगोल आणि इतर सामाजिक वैज्ञानिक क्षेत्रांमध्ये याने महत्त्वपूर्ण क्षेत्र कोरले आहे. 1920 पासून भौगोलिक विश्लेषणाचा हा थेट विषय आहे. त्या काळात कार्यपद्धती आणि तत्त्वज्ञानाच्या बदलाने विषयही बदलत गेले. अमेरिकन आणि जर्मन आर्थिक भूगोलात 1920 आणि 1930 च्या दशकात पर्यटनासंबंधीचे संशोधन मुळात युद्धोत्तर काळात पर्यटनाच्या आर्थिक परिणामांवर केले गेले. 1947 पर्यंत हंगामी आणि प्रवास प्रेरणा यासारख्या मुद्द्यांवर संशोधन केले गेले. 1950 च्या दशकात युनायटेड स्टेट्समधील या विषयामध्ये मनोरंजन आणि पर्यटनाच्या भूगोलाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. ब्रिटीश समुद्रकिनारी रिसॉर्ट्सच्या विकासावर दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी आणि नंतर पुरेसे संशोधन केले गेले तेव्हा ब्रिटनने एक वेगळी परिस्थिती दर्शविली. युनायटेड किंग्डममधील पर्यटन आणि करमणुकीचे हे संशोधन 1960 च्या दशकापर्यंत चालू होते. 1960 च्या दशकात अँग्लो-अमेरिकन भूगोलातही पर्यटन आणि मनोरंजनाच्या भूगोलावर संशोधन केले गेले. फ्रेंच भूगोलामध्ये पर्यटन आणि करमणुकीच्या संशोधनाची एक मजबूत परंपरा आहे. यामागील कारण फ्रेंच अल्पाइन प्रदेशांच्या आर्थिक विकासातील एक घटक म्हणून पर्यटनाची दीर्घ ओळख आणि त्याचा सांस्कृतिक आणि भौतिक भूदृश्यांवर होणारा परिणाम असू शकतो. पर्यटनाच्या भूगोलाच्या अभ्यासात 1980 पासून विकासाचा वेगवान टप्पा होता. हा टप्पा अजूनही सुरूच आहे. यामागे अनेक कारणे आहेत. पर्यटनाचे आर्थिक महत्त्व सरकार आणि उद्योगांनी ओळखले आणि प्रादेशिक विकासाची यंत्रणा म्हणून पर्यटनाचा वाढलेला वापर ही या विकासामागील महत्त्वाची कारणे आहेत. या मान्यतेमुळे पर्यटन क्षेत्रातील विद्यापीठ अभ्यासक्रमांसाठी निधी वाढला. पर्यटन संशोधनासाठी निधीही कमी प्रमाणात उपलब्ध करून दिला गेला. पर्यटनाच्या भूगोलाचा अभ्यास अधिक विकसित झाला कारण सरकार, उद्योग आणि जनतेने हे ओळखले की पर्यटन विकासावर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात ज्यासाठी प्रभावी व्यवस्थापन आणि नियोजन आवश्यक आहे.

भारतातील पर्यटन विकास

भारतातील पर्यटन विकासाचे अनेक टप्पे आहेत. भारतातील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी पहिले संघटित प्रयत्न 1945 मध्ये करण्यात आले. यावेळी भारत सरकारचे तत्कालीन शैक्षणिक सल्लागार सर जॉन सार्जंट यांच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने एक समिती स्थापन केली होती. शासकीय स्तरावर पर्यटन सुविधांचा विकास नियोजित पद्धतीने 1956 मध्ये दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अनुषंगाने करण्यात आला. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनांमधील सिंगल युनिट सुविधांच्या पृथक् नियोजनातून हा दृष्टिकोन विकसित झाला आहे. सहाव्या योजनेने एका नवीन युगाची सुरुवात केली जेव्हा पर्यटन हे सामाजिक एकीकरण आणि आर्थिक विकासाचे प्रमुख साधन मानले जाऊ लागले. 80 च्या दशकानंतर सरकारने विविध उल्लेखनीय पावले उचलल्यामुळे पर्यटन क्रियाकलापांना चालना मिळाली. 1982 मध्ये पर्यटनावरील राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले. नंतर 1988 मध्ये, राष्ट्रीय पर्यटन समितीने पर्यटनात शाश्वत वाढ साध्य करण्यासाठी एक व्यापक योजना तयार केली. 1992 मध्ये, राष्ट्रीय कृती आराखडा तयार करण्यात आला आणि 1996 मध्ये पर्यटनाच्या प्रोत्साहनासाठी राष्ट्रीय धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात आला. 1997 मध्ये, नवीन पर्यटन धोरणाने पर्यटनाच्या विकासात केंद्र आणि राज्य सरकार, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि खाजगी क्षेत्र यांची भूमिका ओळखली आहे. पर्यटन सुविधांच्या निर्मितीमध्ये पंचायती राज संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, गैर-सरकारी संस्था आणि स्थानिक तरुणांच्या सहभागाची गरजही ओळखली गेली आहे. 1966 मध्ये भारतीय पर्यटन विकास महामंडळाची स्थापना झाली तेव्हा या क्षेत्रात मोठा विकास झाला. भारताला पर्यटन स्थळ म्हणून प्रमोट करण्यासाठी याची स्थापना करण्यात आली होती. 1989 मध्ये पर्यटन वित्त महामंडळाची स्थापना पर्यटन प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी करण्यात आली. 21 सरकारी हॉटेल मॅनेजमेंट आणि केटरिंग टेक्नॉलॉजी इन्स्टिट्यूट आणि एकूण 14 फूड क्राफ्ट इन्स्टिट्यूटची स्थापना हॉटेल मॅनेजमेंट आणि केटरिंगमध्ये विशेष प्रशिक्षण देण्यासाठी करण्यात आली

१.६ पर्यटन विकासाचे घटक - भौगोलिक घटक

पर्यटनाच्या वाढीवर परिणाम करणारे काही मुख्य घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

पर्यटनाच्या वाढीस कारणीभूत ठरणारे दोन मुख्य भौतिक घटक खाली नमूद केले आहेत:

१. चांगले हवामान :

हवामान हे एकतर मुख्य पर्यटन संसाधन आहे किंवा ते एक सुविधा देणारे म्हणून कार्य करते जे पर्यटन क्रियाकलाप शक्य आणि आनंददायक बनवते. त्यामुळे, पर्यटकांच्या निर्णयात चांगले हवामान हा महत्वाचा घटक आहे. त्याचा पर्यटन व्यवसायांच्या यशस्वी ऑपरेशनवरही प्रभाव पडतो. परंतु पर्यटक जेव्हा एखाद्या ठिकाणी प्रवास करतात तेव्हा विशिष्ट हवामान परिस्थितीची अपेक्षा त्यांच्या वास्तविक हवामानाच्या अनुभवापेक्षा वेगळी असू शकते. त्यामुळे प्रथमतः पर्यटक आणि पर्यटन व्यवसायांवर हवामानाचा परिणाम होण्याची शक्यता आहे. परंतु दीर्घकालीन कार्यक्षम प्रवासी आणि पर्यटन संस्था वेगवेगळ्या हवामान बदलांच्या परिस्थितीनुसार पद्धतशीर बदलांचे पालन करतील.

पुरेशा सूर्यप्रकाशासह आल्हाददायक, उबदार हवामान समशीतोष्ण आणि थंड प्रदेशातील पर्यटकांना आकर्षित करते. हेच कारण आहे की यू.एस.ए. आणि यू.के. मधील बहुतेक समुद्र किनारी रिसॉर्ट्स उष्ण आग्नेय दिशेला आहेत. दुसरीकडे उन्हाळी भागातील लोक थंड वातावरणाचा आनंद घेण्यासाठी थंड प्रदेशात जाणे पसंत करतात. उदाहरणार्थ, भारतातील लोणावळा, मुंबईजवळील महाबळेश्वर, हिमाचल प्रदेशातील कुल्लू आणि मनाली, मेघालयातील शिलाँग आणि काश्मीर राज्य इत्यादी ठिकाणे त्यांच्या थंड आणि आल्हाददायक हवामानासाठी प्रसिद्ध आहेत. उष्णकटिबंधीय पर्यटकांना आकर्षित करणारे थंड हवामान असलेले काही युरोपीय देश म्हणजे स्वित्झर्लंड, स्वीडन इ.

२. सुंदर दृश्य :

जगभरात अनेक सुंदर पर्यटन स्थळे आहेत जी पर्यटकांना त्यांच्या नैसर्गिक सौंदर्याने आकर्षित करतात. काही ठिकाणे खडबडीत आणि ओसाड आहेत तर काही ठिकाणी हिरवळ आणि आश्चर्यकारक जंगले आहेत. बहुतेक पर्यटक प्राचीन स्थितीत नैसर्गिक चमत्कार पाहण्यासाठी या ठिकाणांना भेट देतात. अशा प्रकारे सुंदर दृश्यांसह त्या स्थळांवर पर्यटन वाढले आहे. उदाहरणार्थ, सूर्योदय आणि सूर्यास्त बिंदू, लांब समुद्रकिनारे, गोड्या पाण्याचे तलाव, धबधबे, इ. अनेकदा मोठ्या संख्येने पर्यटकांना आकर्षित करतात.

३. आर्थिक घटक :

एखाद्या प्रदेशात किंवा जगभरातील पर्यटनावर अप्रत्यक्ष प्रभाव पाडणारा एक प्रमुख घटक म्हणजे आर्थिक घटक. जगातील बहुतांश अर्थव्यवस्थांमध्ये पर्यटनाचा मोठा वाटा आहे. जरी ही भूमिका देशानुसार बदलत असली तरी, आर्थिक घटक पर्यटन उद्योगाच्या कामगिरीवर प्रभाव टाकतात. अर्थव्यवस्थेतील थोडासा चढउतार लोकांना पर्यटन उद्योगात कमी किंवा जास्त खर्च करू शकतो. जागतिक अर्थव्यवस्था घसरत असताना पर्यटन आणि आदरातिथ्य खराब होईल.

पर्यटनासाठी अनेक छुपे खर्च जोडलेले आहेत. यजमान देशावर याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. पर्यटनावरील संशोधनातून असे दिसून आले आहे की कमी विकसित देशांच्या तुलनेत श्रीमंत देशांतील पर्यटनाचे फायदे जास्त आहेत. असे असताना, बहुतेक गरीब राष्ट्रांना त्यांच्या स्थानिक लोकांसाठी उत्पन्नाची आणि नवीन नोकऱ्यांच्या निर्मितीची गरज असते आणि पर्यटन उद्योगातील हे फायदे त्यांना फारसे कळत नाही. याचे कारण असे की बहुतेक पर्यटन महसूल नेहमी परदेशात हस्तांतरित केला जातो, यजमान राष्ट्रांना गरीब आर्थिक राज्यांमध्ये सोडले जाते. शिवाय, पर्यटनामुळे देशांतर्गत उत्पादने आणि व्यवसाय वगळले जातात. परिणामी काही लोक किंवा नेते त्यांच्या स्थानिक वस्तूंच्या कामगिरीवर नकारात्मक परिणाम करणारे पर्यटन उपक्रम स्वीकारण्यास उत्सुक नाहीत.

पर्यटन उद्योगात खालील क्षेत्रांमध्ये रोजगाराचा समावेश होतो:

- i. i हॉटेल आणि इतर पर्यटक निवास,
- ii. ii रेस्टॉरंट्स आणि कॅफे इ.

- iii. iii बार, सार्वजनिक घरे आणि नाईट-क्लब
- iv. iv ट्रॅव्हल एजन्सी आणि टूर ऑपरेटर
- v. ग्रंथालये, संग्रहालये आणि इतर सांस्कृतिक कार्ये
- vi. vi खेळ आणि इतर मनोरंजन क्रियाकलाप.

पर्यटक त्यांचे उत्पादन इंटरनेट, टेलिफोन, ईमेल, फॅक्स इत्यादीद्वारे खरेदी करू शकतात. पर्यटन उद्योगांची स्वतःची वेबसाइट आहे आणि ते प्रवाशांसाठी संपूर्ण पॅकेज किंवा वैयक्तिक उत्पादन प्रदान करतात.

पर्यटन हंगामी संधी देखील देते. पर्यटक कोणत्याही राज्यात वेगवेगळ्या ऋतूंमध्ये निसर्ग सौंदर्यासाठी येतात. उदाहरणार्थ, लोक हिवाळ्याच्या हंगामात उबदार ठिकाणी प्रवास करणे पसंत करतात आणि त्याउलट. या परिस्थितीमुळे या क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असलेल्या देशांसाठी आर्थिक आव्हाने निर्माण होतात. या क्षेत्रातील कामगारांमध्ये नोकरीच्या असुरक्षिततेची प्रवृत्ती आहे, कारण पीक सीझन संपल्यानंतर ते बेरोजगार होऊ शकतात. त्यामुळे अनेक उद्योजक आणि सरकार त्याच्या अविश्वसनीयतेमुळे उद्योगात जास्त गुंतवणूक करत नाहीत.

१.७ पर्यटन विकासाचे घटक - सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय

पर्यटनाच्या विकासावर परिणाम करणारे चार महत्वाचे सामाजिक-आर्थिक घटक:

१. सुलभता :

सर्व सामाजिक-आर्थिक घटकांपैकी, सुलभता ही सर्वात महत्वाची मानली जाते. सर्व पर्यटन केंद्रे रस्ते, रेल्वे, हवा आणि पाणी यासारख्या वाहतुकीच्या विविध माध्यमांनी सहज उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. निसर्गाच्या सुंदर स्थळांचा आनंद घेण्यासाठी पर्यटक देशभरात आणि आसपासच्या रस्ते आणि रेल्वेने प्रवास करण्यास प्राधान्य देतात. दुसरीकडे, शक्य तितक्या लवकर गंतव्यस्थानी पोहोचण्यासाठी प्रवासी हवाई मार्ग निवडतात. जेव्हा पर्यटक समुद्रात लवझरी कूझ अनुभव घेण्यासाठी इतर पर्यायांमधून निवड करतो आणि/किंवा वेगळ्या द्वीपसमूहाला भेट देण्यास इच्छुक असतो तेव्हाच जलमार्ग निवडले जातात.

२. निवास :

पर्यटकांच्या आवडीची ठिकाणे उत्तम निवास आणि खानपान सुविधा पुरविण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. पर्यटक त्यांची जीवनशैली, राहणीमान, पैसा खर्च करण्याची क्षमता, अपेक्षित सेवांचे स्वरूप इत्यादींच्या आधारावर विशिष्ट प्रकारच्या निवासस्थानाची निवड करतात. निवास केंद्रांचे वर्गीकरण पंचतारांकित आणि त्याहून कमी अशा दर्जाच्या आधारावर करणे आवश्यक आहे जेणेकरून पर्यटक ते करू शकतील. एक योग्य निवड आणि त्यानुसार त्यांच्या सहलींची योजना करा. त्यामुळे ज्या भागात वाजवी दरात निवास आणि भोजनाच्या सुविधा उपलब्ध असतील त्या भागात पर्यटनाचा विकास होईल.

३. सुख सुविधा :

स्कीइंग, रोपिंग, पॅराग्लायडिंग, रोइंग, फिशिंग, सर्फिंग, सफारी साहस इ. सारख्या पर्यटन क्रियाकलापांसाठी साइट किती चांगल्या प्रकारे राखली जाते यासारख्या विशिष्ट घटकांवर पर्यटनाचा विकास प्रभावित होतो. आपत्कालीन सुविधा उपलब्ध आहेत की नाही, इत्यादी.

४. सहायक सेवा :

टूर डेस्टिनेशन बँकिंग आणि फायनान्स, इंटरनेट आणि टेलिकॉम कनेक्टिव्हिटी, हॉस्पिटल्स, इन्शुरन्स यांसारख्या पूरक सेवांनी सुसज्ज असल्यास ते ठिकाण एक प्रसिद्ध पर्यटन केंद्र म्हणून यशस्वी होईल. ते अधिक पर्यटकांना अधिक काळ टिकवून ठेवण्यास सक्षम असेल. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल.

तुमची प्रगती तपासा:

१. पर्यटन विकासाचे घटक सांगा.
२. पर्यटन म्हणजे काय ते सांगून त्याची व्याप्ती, स्वरूप आणि महत्व सांगा.
३. जगातील पर्यटन विकासाचा आढावा घ्या.

पर्यटनाचे प्रकार आणि प्रभाव

घटक संरचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.३ पर्यटनाचे प्रकार
- २.४ पर्यटनातील नवीन कल
- २.५ पर्यटनाचा सकारात्मक प्रभाव - पर्यावरण, सामाजिक-संस्कृतीवर - अर्थव्यवस्था
- २.६ पर्यटनाचा नकारात्मक प्रभाव - पर्यावरण, सामाजिक-संस्कृतीवर – अर्थव्यवस्था

२.० उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी तुम्ही सक्षम व्हाल -

- पर्यटनाचे विविध प्रकार समजून घ्या
- पर्यटनातील नवीन कल जाणून घ्या
- पर्यटनाचे परिणाम जाणून घ्या

२.१ प्रस्तावना

पर्यटनामध्ये देशासाठी आर्थिक आणि सामाजिक योगदान देऊन देशाचा विकास करण्याची आणि विश्रांती, आनंद, करमणूक आणि सुट्टीच्या सुविधा देऊन मानवजातीची सेवा करण्याची क्षमता आहे. तथापि, पर्यटन मुख्यत्वे भौगोलिक घटकांवर आधारित आहे कारण भौगोलिक घटक पर्यटनासाठी संसाधने जसे स्थलाकृति, नैसर्गिक सौंदर्य, संस्कृती, परंपरा आणि बरेच काही प्रदान करतात. म्हणून, भौगोलिक अभ्यासाचा एक महत्वाचा घटक बनतो. दुसरीकडे, हा एक अत्यंत श्रम-केंद्रित उद्योग आहे. यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक अभ्यासातही पर्यटन महत्वाचे ठरते. भारतासारख्या विकसनशील देशात, ज्यात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित घटकांमध्ये प्रचंड विविधता आहे, पर्यटन त्याच्या वाढ आणि विकासात महत्वाची भूमिका बजावते.

पर्यटक, पर्यटन वस्तू आणि सेवा प्रदान करणारे व्यवसाय, यजमान समुदायाचे सरकार आणि यजमान समुदाय पर्यटन म्हणजे पर्यटक, पर्यटन पुरवठादार, यजमान सरकार, यजमान समुदाय यांच्यातील संबंध आणि परस्परसंवादातून उद्भवणारी प्रक्रिया,

क्रियाकलाप आणि परिणाम. आणि आजूबाजूचे वातावरण जे अभ्यागतांना आकर्षित करण्यात आणि होस्ट करण्यात गुंतलेले आहेत. पर्यटन, म्हणून, प्रवासाचा अनुभव देणारे उपक्रम, सेवा आणि उद्योगांचे संमिश्र आहे: वाहतूक, निवास, खाद्यसेवा आणि आकर्षणे. प्रवास केलेले अंतर, घालवलेला वेळ आणि सहलीचा उद्देश या आधारावर पर्यटन आणि पर्यटकांच्या व्याख्या बदलतात.

२.३ पर्यटनाचे प्रकार

पर्यटनाचे स्थूलमानाने खालील तीन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करता येईल.

१. **देशांतर्गत पर्यटन:** यामध्ये राहत्या देशात पर्यटन स्थळांना भेट देणे समाविष्ट आहे. उदाहरणार्थ: भारतातील पर्यटन स्थळांना भेट देणारे भारतीय नागरिक.
२. **अंतर्गामी पर्यटन::** यामध्ये एका देशातून दुसऱ्या देशात पर्यटनाचा समावेश होतो जेथे कोणताही देश निवासी देश नाही. उदाहरणार्थ: भारताचे नागरिक जगाच्या दौऱ्यावर जात आहेत जेथे ते भारताव्यतिरिक्त एका देशातून दुसऱ्या देशात जातात.
३. **बहिर्गामी पर्यटन :** यामध्ये राहणाऱ्या देशाव्यतिरिक्त दुसऱ्या देशाच्या पर्यटनाचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ: दुबईला भेट देणारे भारतीय रहिवासी.

पर्यटनाच्या वरील सर्व प्रकारांना एकत्र करून आणखी तीन प्रकारचे पर्यटन तयार करता येईल

१. अंतर्गत पर्यटन ज्यामध्ये देशांतर्गत हालचालींचा समावेश होतो आणि हे देशांतर्गत पर्यटन आणि अंतर्गामी पर्यटन यांचे संयोजन आहे
२. राष्ट्रीय पर्यटन ज्यामध्ये देशांमधील हालचालींचा समावेश होतो आणि हे देशांतर्गत पर्यटन आणि बाह्य पर्यटनाचे संयोजन आहे
३. आंतरराष्ट्रीय पर्यटन ज्यामध्ये देशांतर्गत पर्यटनाचा समावेश आहे परंतु अंतर्गामी पर्यटन आणि बाह्य पर्यटन यांचे संयोजन आहे.

उद्देशावर आधारित पर्यटन

अलीकडे प्रवास आणि/किंवा पर्यटनाच्या उद्देशावर आधारित पर्यटनाचे अनेक नवीन प्रकार विकसित झाले आहेत. यादी थकवणारी आहे, तथापि पर्यटनाचे काही प्रमुख नवीन प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:

- १) **धार्मिक पर्यटन :** धार्मिक स्थळे, प्रार्थनास्थळे आणि पवित्र स्थानांना भेटी. उदाहरणार्थ: अमरनाथच्या पवित्र गुहांची सहल, अमृतसर येथील सुवर्ण मंदिर, मक्का आणि मदिना इ.
- २) **साहसी किंवा क्रीडा पर्यटन :** यात साहस अनुभवण्याच्या उद्देशाने प्रवास समाविष्ट आहे आणि त्यात ट्रेकिंग, साहसी खेळ इत्यादींचा समावेश आहे.

उदाहरणार्थ: उत्तराखंडच्या सहलीमध्ये रिव्हर राफ्टिंग, पॅराग्लायडिंग, रिव्हर क्रॉसिंग, ट्रेकिंग इत्यादी साहसी पर्यटनाची ठिकाणे समाविष्ट असू शकतात.

- ३) **सांस्कृतिक पर्यटन** : मनोरंजनाची ठिकाणे आणि एखाद्या विशिष्ट देशाच्या किंवा एखाद्या ठिकाणाच्या खुणांचा प्रवास. त्यात पर्यटन महोत्सव, संग्रहालये, संगीत मैफिली, प्रसिद्ध ठिकाणे इत्यादीसारख्या मानवनिर्मित कार्यक्रमांचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ: दरवर्षी नोव्हेंबर-डिसेंबरमध्ये आयोजित केलेल्या कुतुबमिनार महोत्सवाचा आनंद घेण्यासाठी दिल्लीला जाणे.
- ४) **वैद्यकीय पर्यटन** : वैद्यकीय आणि आरोग्याच्या उद्देशाने प्रवास. भारतात, केरळमध्ये गेल्या दशकात विशेषतः आयुर्वेदासाठी वैद्यकीय पर्यटनात वाढ झाली आहे. वैद्यकीय पर्यटन दोन कारणांमुळे केले जाते उदा. निवासस्थानी वैद्यकीय पायाभूत सुविधांची उपलब्धता नसणे आणि इतर ठिकाणी उपचारांची स्वस्तता. येथील सर्वोत्कृष्ट उपचारांच्या तुलनेने कमी खर्चामुळे भारताला जगभरातून मोठ्या संख्येने रुग्ण येतात. मुंबई हे ऑलोपॅथी उपचारांसाठी विशेषतः कर्करोग आणि हृदयाशी संबंधित समस्यांसाठी प्रसिद्ध आहे.
- ५) **ग्रामीण पर्यटन** : खेड्यातील जीवनशैलीचा अनुभव घेण्यासाठी ग्रामीण भागात प्रवास करणे याला ग्रामीण पर्यटन म्हणतात. हे मुंबईसारख्या मेगा शहरांमध्ये प्रमुख आहे जिथे लोक निसर्गाच्या वरदानाचा आनंद घेण्यासाठी आणि सर्व शहरी तणाव आणि तणावांपासून मुक्त जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी परिघातील गंतव्यस्थानी जातात. कर्जत हे मुंबईच्या आसपासचे प्रसिद्ध ग्रामीण पर्यटन स्थळ आहे. जेव्हा कृषी क्षेत्राला भेट देणे ग्रामीण पर्यटनामध्ये समाविष्ट केले जाते, तेव्हा त्याला कृषी पर्यटन असेही म्हटले जाऊ शकते.
- ६) **भू-पर्यटन** : भूवैज्ञानिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या आणि विलक्षण ठिकाणांच्या पर्यटनाला भूपर्यटन म्हणतात. यामध्ये दृश्यमान भूस्वरूपांची ठिकाणे आणि भूगर्भीयदृष्ट्या सक्रिय ठिकाणे जसे की विवर तलाव, जीवाश्म पार्क, सक्रिय प्लेट सीमा स्थाने इत्यादींच्या भेटीचा समावेश आहे. हिमाचल प्रदेशातील शिवालिक जीवाश्म उद्यान आणि महाराष्ट्रातील लोणार विवर सरोवर ही उत्तम उदाहरणे आहेत.
- ७) **गडद पर्यटन** : ज्या ठिकाणी सध्या जीवाला धोका आहे किंवा इतिहास क्रूरता आहे अशा ठिकाणांना भेटी देणे हा गडद पर्यटनाचा एक भाग आहे. भूतकाळात सोडलेल्या किंवा मोठ्या आपत्तीचा फटका बसलेल्या ठिकाणांनाही या पर्यटनात भेट दिली जाते. जालियनवाला बाग हत्याकांड साइट आणि चेरनोबिल आपत्तीचे ठिकाण ही सर्वात उपयुक्त उदाहरणे आहेत.
- ८) **ऐतिहासिक पर्यटन** : ऐतिहासिक पर्यटनामध्ये ऐतिहासिक महत्त्व असलेल्या ठिकाणांचा प्रवास समाविष्ट असतो. किल्ले, राजवाडे, इतिहासातील महत्त्वाची ठिकाणे, लेणी आदींच्या भेटी यात समाविष्ट आहेत. भारतात दिल्लीतील लाल

किल्ला, आग्रा येथील ताजमहाल आणि कोलकाता येथील व्हिक्टोरिया मेमोरियल ही काही प्रसिद्ध उदाहरणे आहेत.

पर्यटनाचे प्रकार आणि प्रभाव

- ९) **आपत्ती पर्यटन** : अलीकडे किंवा भूतकाळात झालेल्या आपत्तीच्या परिणामांचा अभ्यास करण्यासाठी किंवा निरीक्षण करण्यासाठी आपत्तीच्या ठिकाणी भेट दिली जाते. या प्रकरणात आपत्तीचे परिणाम गडद पर्यटनाच्या बाबतीत जितके हानिकारक असतील तितके असू शकत नाहीत. तसेच, नैसर्गिक आपत्तींच्या ठिकाणी अनेकदा आपत्ती पर्यटन पाळले जाते. पर्यटकांमध्ये राजकारण्यांपासून ते लोकांचा समावेश असू शकतो जे सहानुभूती व्यक्त करण्यासाठी भेट देतात आणि संशोधन आणि निरीक्षणासाठी भेट देणाऱ्या स्थानिक लोकांना मदत देतात.
- १०) **झोपडपट्टी पर्यटन** : जेव्हा श्रीमंत पार्श्वभूमीतील लोक झोपडपट्टी भागात त्यांच्या गरीब परिस्थितीचा अनुभव घेण्यासाठी, संशोधनाशी संबंधित उपक्रम आयोजित करण्यासाठी आणि सामाजिक सेवा उपक्रमांचा विस्तार करण्यासाठी भेट देतात, तेव्हा त्याला झोपडपट्टी पर्यटन असे म्हणतात. भारत, ब्राझील आणि अनेक आफ्रिकन देशांसारख्या तिसऱ्या जगातील विकसनशील देशांमध्ये ते पाळले जाते. भारतात, मुंबईतील धारावी झोपडपट्टी आशियातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी म्हणून लोकप्रिय असल्यामुळे तिच्या वाढत्या झोपडपट्टी पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे.
- ११) **व्यवसाय पर्यटन** : व्यवसायाच्या उद्देशाने इतर ठिकाणी प्रवास करणे याला व्यावसायिक पर्यटन म्हणतात. देश आणि राज्यांच्या राजधान्या, इतर व्यवसाय केंद्रे, औद्योगिक विकास झोन इत्यादीसारख्या आर्थिकदृष्ट्या वाढणारी ठिकाणे ही प्रसिद्ध व्यावसायिक पर्यटन स्थळे आहेत. भारतात, दिल्ली, कोलकाता, चेन्नई आणि मुंबई या चारही महानगरांसह बंगलोर, पुणे, नागपूर इ. प्रसिद्ध व्यावसायिक पर्यटन केंद्रे आहेत.
- १२) **सागरी पर्यटन** : अनेक किनारी क्षेत्रे आणि जीवनशैलीतील वाढ आणि पर्यटकांच्या वाढत्या संख्येमुळे विशिष्ट दबाव अनुभवत आहेत. किनार्यावरील वातावरण मर्यादित प्रमाणात आहे ज्यामध्ये समुद्राच्या काठावर फक्त एक अरुंद पट्टी असते. किनारी भाग हेल्थ रिसॉर्ट्स, बीच रिसॉर्ट्स आणि वॉटर रिसॉर्ट्स सुविधा म्हणून लोकप्रिय होत आहेत उदा.: - वारा - सर्फिंग, स्कूबा डायविंग इ. ७५००-चौ. किमी भारताच्या किनारपट्टीवर अनेक समुद्रकिनारे आणि संबंधित आकर्षणे आहेत.
- १३) **योग पर्यटन** : भारताचे मोठे योगदान हे योग आणि एरोबिक्सची प्राचीन प्रणाली आहे. छोट्या भेटीसाठी येणाऱ्या पर्यटकांना अनेक अल्पकालीन अभ्यासक्रम किंवा क्रॅश कोर्सेस देखील दिले जातात. गेल्या दहा वर्षांपासून ऋषिकेश येथे आंतरराष्ट्रीय योग सप्ताहाचे आयोजन केले जात आहे.

२.४ पर्यटनातील नवीन कल

पर्यटन उद्योगाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते स्थिर नसते. हा सतत बदलणारा उद्योग जागतिक स्तरावर दरवर्षी वेगवेगळ्या लोकप्रिय ट्रेंडने भरलेला आहे. जुन्या काळात प्रचलित प्रवासाची संकल्पना फ्लाइट किंवा रेल्वे तिकीट आणि अनेक महिने अगोदर राहण्याची व्यवस्था यासारखी होती.

- पर्यटन उद्योगात सुरु झालेल्या काही बदलांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

१. निरोगीपणा प्रवास -

जसजशी लोकसंख्या वाढत आहे आणि प्रो-ॲक्टिव्ह हेल्थकेअरमध्ये स्वारस्य वाढत आहे. या वाढ आणि विकासाने वेलनेस ट्रॅव्हल नावाच्या पर्यटन उद्योगाच्या एका नवीन क्षेत्राला जन्म दिला आहे. वेलनेस टुरिझम म्हणजे शारीरिक, मानसिक किंवा अध्यात्मिक क्रियाकलापांद्वारे आरोग्य आणि तंदुरुस्तीचा प्रचार करण्याच्या उद्देशाने प्रवास. निरोगी प्रवासामुळे आपण आपल्या आरोग्याच्या त्या भागावर (किंवा भाग) लक्ष केंद्रित करू शकतो ज्याकडे आपण दुर्लक्ष करत असू, मग ते काहीही असो. ग्लोबल वेलनेस इन्स्टिट्यूट (GWI) नुसार वेलनेस टुरिझम हे वेगाने वाढणारे प्रवासी ठिकाण आहे ज्यासाठी यावर्षी \$680 अब्ज खर्च होण्याची अपेक्षा आहे.

२. शाश्वत प्रवास -

संयुक्त राष्ट्रांनी 2017 हे शाश्वत प्रवास विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून घोषित केले आहे. शाश्वत पर्यटन ही एक पर्यटक म्हणून एखाद्या ठिकाणी भेट देण्याची संकल्पना आहे जिथे पाहुणे अधिक 'पर्यावरणपूरक' आणि 'जबाबदार' पर्याय निवडतील आणि पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर केवळ सकारात्मक प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करतील. अशाप्रकारे प्रवासी तसेच पर्यटन उद्योग पर्यावरण आणि तेथील जैवविविधतेसह लोक, स्थानिक परंपरा आणि गंतव्यस्थानाच्या संस्कृतीचा आदर करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात आणि प्रवाशांना बाहेर जाऊन नैसर्गिक वातावरणाचा आनंद घेण्यास उद्युक्त करतात.

३. एकटे प्रवास -

एकट्याने प्रवास करणे हा एक अद्भुत आणि स्वतःला लाभदायक अनुभव आहे जो प्रवाशाला वाढण्यास भाग पाडतो. यामुळे त्या व्यक्तीला अधिक मजबूत आणि अधिक आत्मविश्वास वाटतो. लोक वेगवेगळ्या कारणांसाठी एकट्याने प्रवास करण्याचे ध्येय ठेवत आहेत. काहीना त्यांना हवं तेव्हा, जेव्हा हवं ते करण्याचं स्वातंत्र्य हवं असतं तर काहीना त्यांच्या स्वतःच्या वैयक्तिक वाढीसाठी एकटेच प्रवास करता येतो आणि त्यांच्या एकल साहसातून काहीतरी सखोल शोधत असतो. एकटे प्रवासी व्यावसायिक मार्गदर्शित टूर पसंत करतात. एकट्याने प्रवास करूनही तो उत्थान करणारा, डोळे उघडणारा आणि मजेशीर असतो. शिवाय, एकट्याने प्रवास करणाऱ्यांसाठी सुरक्षितता हाही एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

४. स्त्री सोलो प्रवास -

पर्यटनाचे प्रकार आणि प्रभाव

आज, प्रवासाचे 80% निर्णय महिला घेतात. महिला प्रवासी धाडसी आणि स्वतंत्र आढळतात. ते नवीन आणि कच्चे अनुभव शोधू पाहतात. सुट्टी कुठे घ्यायची, तिथे कसे जायचे हे ते स्वतःच ठरवतात आणि बरेच जण एकट्याने जाण्याचा पर्याय निवडतात.

५. खाद्य पर्यटन -

फूड पर्यटन हा सर्वत्र प्रवाश्यांमध्ये एक उदयोन्मुख ट्रेंड बनला आहे कारण प्रवासाचा कधीतरी अन्नाशी जवळचा संबंध असतो. प्रवासी तज्ञांचे मत आहे की जेवणाचे अनुभव फक्त जेवणापुरते मर्यादित नाहीत. यामध्ये कुकिंग कोर्स, फार्म टूर आणि क्लासिक फूड मार्केटचा समावेश आहे, जे यापैकी सुमारे 95% अनुभव बनवतात. हे अनुभव त्या ठिकाणाच्या संस्कृतीशी घट्ट जोडलेले आहेत. अनेक प्रवासी ते प्रवास करत असलेल्या ठिकाणाची कथा जाणून घेण्याचा हा एक उत्तम मार्ग मानतात आणि ते पर्यटन कंपन्यांसाठी एक मौल्यवान संसाधन म्हणून काम करते.

६. जबाबदार पर्यटन -

पर्यटनाचा कोणताही प्रकार जो अधिक जबाबदारीने वापरला जातो त्याला जबाबदार पर्यटन म्हणून ओळखले जाते. हे नकारात्मक सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय प्रभाव कमी करते आणि स्थानिक लोकांसाठी अधिक आर्थिक लाभ निर्माण करते. हे यजमान समुदायांचे कल्याण देखील तीव्र करते. रिसर्पोन्सिबल टुरिझम म्हणजे "लोकांसाठी राहण्यासाठी चांगली ठिकाणे आणि लोकांना भेट देण्यासाठी चांगली ठिकाणे बनवणे." रिसर्पोन्सिबल टुरिझममध्ये पर्यटन अधिक शाश्वत करण्यासाठी ऑपरेटर, हॉटेलवाले, सरकार आणि स्थानिक लोकांसह पर्यटकांनी जबाबदारी घेतली पाहिजे. आजकाल बहुतेक प्रवाश्यांना त्यांच्या अनुभवांचा ग्राहवर काय परिणाम होतो याची जाणीव आहे आणि परिणामी, बरेच लोक त्यांच्या प्रवासात शाश्वत उपाय निवडत आहेत.

७. शाश्वत पर्यटन -

शाश्वत पर्यटनाची व्याख्या अशी केली जाऊ शकते, "पर्यटन जे त्याच्या वर्तमान आणि भविष्यातील आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रभावांचा संपूर्ण विचार करते, अभ्यागत, उद्योग, पर्यावरण आणि यजमान समुदायांच्या गरजा पूर्ण करते". शाश्वत पर्यटन म्हणजे एखाद्या ठिकाणाला पर्यटक म्हणून भेट देणे आणि केवळ पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम करण्याचा प्रयत्न करणे ही संकल्पना आहे. आम्हाला माहित आहे की पर्यावरण संसाधने हा पर्यटन विकासात महत्वाचा घटक आहे आणि शाश्वत पर्यटनाने त्याचा योग्य वापर केला पाहिजे. परिणामी ते अत्यावश्यक पर्यावरणीय प्रक्रिया राखून नैसर्गिक वारसा आणि जैवविविधता जतन करण्यास मदत करेल. शाश्वत पर्यटनाने यजमान समुदायांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक सत्यतेचा देखील आदर केला पाहिजे तसेच व्यवहार्य, दीर्घकालीन आर्थिक कार्ये सुनिश्चित करणे, सर्व भागधारकांना सामाजिक-आर्थिक लाभ प्रदान करणे आणि गरिबी निर्मूलनास हातभार लावणे आवश्यक आहे.

भारतातील नवीनतम पर्यटन कल :

भारतामध्ये अद्भुत पर्यटन स्थळे, विविध स्थलाकृति, विविध संस्कृती आणि वारसा स्थळे आहेत. त्यामुळे ती पर्यटकांसाठी सर्वात किफायतशीर पर्यायांपैकी एक आहे. पर्यटन उद्योगात प्रचलित असलेल्या काही नवीनतम ट्रेंड खालीलप्रमाणे आहेत:

१. कमी बजेटच्या प्रवाशांसाठी वाढणारे पर्याय :

अनेक बजेट हॉटेल्स, बेड अँड ब्रेकफास्ट आणि असे इतर पर्याय आर्थिकदृष्ट्या विवक्षित असलेल्या प्रवाशांसाठी उपलब्ध आहेत. देशांतर्गत जाण्यासाठी कर आणि खर्च इतर परदेशी गंतव्यस्थानांच्या तुलनेत तुलनेने कमी आहेत. त्यामुळे जगभरातील बजेट प्रवाशांसाठी हा एक चांगला पर्याय बनला आहे.

२. व्हिसा ऑन अरायव्हल बूस्टिंग टुरिझम :

2014 मध्ये 40 हून अधिक देशांतील पर्यटकांना लागू होणारा व्हिसा ऑन अरायव्हल भारतात सुरू झाला. तेव्हापासून परदेशी पाहुण्यांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. हे धोरण येत्या काही वर्षांत १०० हून अधिक राष्ट्रीयत्वांपर्यंत विस्तारित होण्याची अपेक्षा आहे.

३. हॉटेल्सचा उदय :

देशात अलीकडे हॉटेल्सची वाढ झाली आहे. हे आराम देते आणि अभ्यागतांना त्यांच्या सभोवतालच्या वातावरणात अधिक गुंतवू देते. त्यामुळे पर्यटनाला चालना मिळते. तसेच पर्यटकांसाठी विविध मुक्कामाचे पर्याय उपलब्ध करून दिले आहेत.

४. नवीन ठिकाण आनंद घेणे :

देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय पर्यटक दोघेही देशातील नवीन आणि कमी ज्ञात स्थळे शोधण्यात सतत रस व्यक्त करत आहेत.

६. पर्यटनाला प्रोत्साहन देणारे ट्रॅव्हल ट्रेडशो :

SATTE सारखे ट्रॅव्हल ट्रेड शो देशातील विविध भागधारकांना त्यांच्या सेवा आणि उत्पादनांचे प्रदर्शन करण्यासाठी एक व्यासपीठ देऊन, भारतातील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी एक घटक म्हणून काम करत आहेत.

त्यामुळे वरील विवेचनावरून आपण असे म्हणू शकतो की भारतीय प्रवास आणि पर्यटन उद्योगाचे भवितव्य अद्ययावत प्रचलित कल उज्ज्वल आहे.

२.५ पर्यटनाचा सकारात्मक प्रभाव - पर्यावरण, सामाजिक-संस्कृतीवर - अर्थव्यवस्था

पर्यावरणावर पर्यटनाचा सकारात्मक परिणाम: उद्योग वाढवायचा असेल तर शाश्वत पर्यटन हाच पुढे जाण्याचा एकमेव मार्ग आहे. परंतु गेल्या काही दशकांमध्ये, पर्यटन

आधीच वाढत आहे आणि परदेशी अभ्यागतांना अनेक नवीन ठिकाणांची ओळख करून दिली आहे. काही प्रदेशांमध्ये, पेइंग पाहुण्यांचे स्वागत करण्याचा पर्याय असल्याने, पर्यटनामुळे पर्यावरणावर अनेक सकारात्मक परिणाम झाले आहेत. त्यांची उदाहरणे पाहू.

१. जागरूकता वाढवणे आणि प्रत्यक्ष अनुभव -

नैसर्गिक वातावरणातील प्राणी, विदेशी परिसंस्था जगभरातील अभ्यागतांना आकर्षित करतात. लोक प्रवास करण्याचे ते मुख्य कारण आहेत. त्यांच्या दैनंदिन ब्ल्यूजमधून विश्रांती घेण्यासाठी आणि नैसर्गिक जगाशी संबंधातून अंतिम विश्रांतीचा अनुभव घेण्यासाठी. पर्यावरणीय मूल्यांची जाणीव वाढवण्यासाठी पर्यटन हे सर्वोत्तम साधन आहे.

जेव्हा तुम्हाला एखादी गोष्ट प्रत्यक्ष अनुभवायला मिळते, जेव्हा तुम्ही ती पाहता, स्पर्श करता आणि जेव्हा तुम्ही ती नष्ट करण्याची धमकी देता तेव्हा तुम्ही सर्वोत्कृष्ट शिकता. नैसर्गिक क्षेत्रांची वैयक्तिक भेट तुम्हाला त्यांच्या जीवनातील मूल्यांची ओळख करून देते. यामुळे तुम्हाला त्यांची काळजी वाटते, कारण तुम्हाला त्यांच्या विशेष भावनेचा आनंद घेता येतो. आणि तुमच्याकडे असणाऱ्या आठवणी तुम्हाला प्रवासात आणि वैयक्तिक जीवनात पर्यावरणाविषयी जागरूक राहण्यास प्रोत्साहित करतील जानेवारी 2021 मध्ये, पावसाळ्याच्या हवामानामुळे किनाऱ्यावर वाहून गेलेल्या प्लास्टिकच्या कचऱ्यामध्ये पुरलेल्या बालीमधील सर्वाधिक पर्यटन किनाऱ्यांची चिंताजनक छायाचित्रे सोशलवर दिसली. प्रवाशांचे माध्यम आणि बातम्यांमध्ये. प्रतिमांनी जागतिक लक्ष वेधून घेतले आहे आणि एकेरी वापरल्या जाणाऱ्या प्लॅस्टिकच्या वस्तूसाठी एक वाईट प्रतिनिधी तयार केला आहे, ज्यामुळे आम्हाला (ग्राहकांना) खऱ्या परिणामाची जाणीव होते.

२. कौशल्य शिक्षण आणि शिक्षणासाठी पर्यटन -

ही पर्यटनाची एक खास बाजू आहे परंतु पर्यावरणावर पर्यटनाच्या सकारात्मक परिणामांमध्येही महत्त्वाची भूमिका बजावते. अभ्यागतांना केवळ मनोरंजन किंवा विश्रांतीसाठी स्थळांकडे खेचले जाण्याची गरज नाही, ते नवीन कौशल्य शिकण्याच्या किंवा विशिष्ट ज्ञान मिळवण्याच्या प्राथमिक ध्येयासह येऊ शकतात. पर्यटक एखाद्या भागात एक खास वैशिष्ट्य पाहण्यासाठी येतात आणि अनेकदा त्यांच्या मुक्कामासाठी, जेवणासाठी किंवा प्रशिक्षणासाठी पैसे देतात, जे त्यांच्या कामाचे कौतुक करण्यासाठी आलेले काम समर्थन करण्याचा एक चांगला मार्ग आहे. याव्यतिरिक्त, ते त्यांच्या स्वतःच्या प्रकल्पांसाठी वापरण्यासाठी नवीन ज्ञान देखील ठेवू शकतात.

३. संवर्धन आणि जैवविविधता संरक्षण उपक्रमांना समर्थन -

आफ्रिका हे अशा देशाचे प्रमुख उदाहरण आहे जिथे पर्यटनाचा वन्यजीव संरक्षणावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. आफ्रिकेतील वन्यजीव पर्यटन पर्यटन उद्योगातील सुमारे 36 टक्के भाग बनवते, महाद्वीपच्या अर्थव्यवस्थेत \$29 अब्ज पेक्षा जास्त योगदान देते आणि 3.6 दशलक्ष लोकांना रोजगार देते.

वन्य प्राण्यांना त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात पाहण्याची संधी ही आफ्रिका सर्वात प्रसिद्ध आहे. पर्यटनाचा हा प्रकार गरिबी कमी करतो आणि महिलांना प्रत्यक्ष रोजगार देऊन

सक्षम बनविण्यास मदत करतो, परंतु पायाभूत सुविधा - शाळा, रुग्णालये उभारण्यासाठी अप्रत्यक्षपणे निधीचे वाटप करून देखील.

आफ्रिका, आशिया, दक्षिण अमेरिका आणि दक्षिण पॅसिफिक त्यांच्या जंगली नैसर्गिक क्षेत्रांच्या मूल्यावर अधिकाधिक लक्ष केंद्रित करतात. पर्यटनाच्या वाढीसह नवीन राष्ट्रीय आणि वन्यजीव उद्याने देखील दिसून येतात जी शाश्वत पर्यटनाला जैवविविधतेच्या संरक्षणाशी जोडतात.

४. लुप्तप्राय प्रजातींचे संरक्षण -

देशांना हे समजू लागते की त्यांच्या दुर्मिळ आणि स्थानिक प्रजाती परदेशी पाहुण्यांच्या दृष्टीने त्यांचे प्रतीक आहेत जे त्यांच्यामुळे या ठिकाणाकडे आकर्षित होतात. आर्थिकदृष्ट्या विकसित जगात वन्य प्राणी, कुमारी जंगले आणि विदेशी वनस्पतींचे रंगीबेरंगी पॅलेट हे एक असामान्य दृश्य बनत आहे. या लुप्त होत चाललेल्या जगाचे घर असलेले उर्वरित ठिकाणे अनेकदा निसर्ग साठा आणि संरक्षित क्षेत्रांकडे वळतात. हे त्यांच्यामध्ये राहणाऱ्या लुप्तप्राय प्रजातींसाठी चांगली सुरक्षा सुनिश्चित करते.

५. माउंटन गोरिला -

पूर्व आफ्रिकेतील विरुंगा नॅशनल पार्कमध्ये संवर्धनाच्या यशाची कहाणी आहे, आजूबाजूच्या भागात अनेक वर्षांची नागरी अशांतता आणि युद्ध असूनही, संपूर्ण पूर्व आणि मध्य आफ्रिकन जैवविविधतेसाठी ते पर्यावरणीय स्तंभ म्हणून घोषित करण्यात आले आहे, ज्यामध्ये पक्ष्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. आणि इतर संरक्षित क्षेत्रांवर सरपटणारे प्राणी.

६. अवैध व्यापार आणि शोषण प्रतिबंध -

पर्यटनामुळे अगदी दुर्गम ठिकाणीही नवीन संधी मिळतात. ज्या ठिकाणी लोक निसर्ग आणि प्राणी यांच्या सान्निध्यात राहतात अशा ठिकाणांना भेट देण्याची पर्यटकांची वाढती आवड स्थानिकांना शहरी भागापासून दूर असलेल्या त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्याची संधी देते. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, स्थानिक समुदायांना पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी त्यांच्याकडे असलेल्या गोष्टींचे संरक्षण करण्याची गरज त्वरीत लक्षात येते, कारण पर्यटनातून मिळणारा उत्पन्न हा दीर्घकालीन आणि मर्यादित संसाधनांच्या किंवा शिकार केलेल्या प्राण्यांच्या विक्रीपेक्षा अधिक फायदेशीर असतो.

पर्यटकांना आकर्षित करण्याच्या दृष्टीकोनातून आशेची किरण पसरलेली नेपाळमधील दोन गावांमध्ये घडते जी तिबेट आणि भारतामध्ये पॅंगोलिन मांस आणि तराजूच्या बेकायदेशीर व्यापारासाठी ट्रान्झिट पॉइंट म्हणून ओळखली जातात.

पर्यटनाचा समाज-संस्कृतीवर होणारा सकारात्मक परिणाम :

१. उत्तम विश्रांतीची सुविधा : पर्यटन आणि संबंधित क्रियाकलापांची मागणी गंतव्यस्थानात फुरसती आणि मनोरंजनाच्या सुविधांचा विकास करते ज्या पूर्वी

अस्तित्वात नव्हत्या. यामुळे स्थानिक समुदायाला एक फायदा होतो आणि ते या सुविधांचा पुरेपूर आनंद घेऊ शकतात.

पर्यटनाचे प्रकार आणि प्रभाव

२. **वारंवार होणारे सामाजिक कार्यक्रम** : पर्यटनाला चालना देण्यासाठी, गंतव्यस्थानात सामाजिक कार्यक्रमांची वारंवारता आणि विविधता वाढते. हे केवळ इतर भागातील पर्यटकांना आकर्षित करत नाही तर स्थानिक संस्कृती वाढण्यास मदत करते.
३. **स्थानिक वारशाचे संवर्धन** : नैसर्गिक सौंदर्याबरोबरच, स्मारके आणि सांस्कृतिक खुणा यांसारखी सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये देखील पर्यटकांना आकर्षित करतात. म्हणून, वारसा वास्तूंचे जतन करण्यासाठी स्थानिक आणि राज्य सरकार अतिरिक्त प्रयत्न करते जेणेकरून ते नेहमीप्रमाणेच आकर्षक राहतील.
४. **सुधारित जीवनशैली** : अतिरिक्त विश्रांती आणि आर्थिक संधींमुळे स्थानिक लोकांची जीवनशैली सुधारते. उत्पन्नात वाढ झाल्याने शैक्षणिक आणि आरोग्याचा दर्जा वाढतो. यामुळे राहणीमानाचा दर्जाही सुधारतो.
५. **ब्रेन ड्रेन प्रतिबंधित करते** : ब्रेन ड्रेन हा निवासाच्या ठिकाणी रोजगार आणि शैक्षणिक संधींच्या अभावाचा परिणाम आहे. पर्यटनामुळे पायाभूत सुविधांचा विकास होऊन शिक्षण आणि रोजगार उपलब्ध होतात. त्यामुळे लोकांना ब्रेन ड्रेन प्रतिबंधित करून इतर देशांमध्ये प्रवास करण्याची गरज नाही.

अर्थव्यवस्थेवर पर्यटनाचा सकारात्मक परिणाम :

पर्यटनामध्ये अर्थव्यवस्थेवर अनेक मार्गांनी प्रभाव टाकण्याची उच्च क्षमता आहे. अर्थव्यवस्थेवर पर्यटनाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

१. **वाढलेले देशांतर्गत उत्पन्न आणि परकीय चलन कमाई** : प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्र खाजगी व्यक्ती, कंपन्या आणि राष्ट्रीय सरकारांसाठी उत्पन्न आणि संपत्ती निर्माण करते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, पर्यटक देशात खर्च करत असलेला पैसा देशाच्या आर्थिक उत्पादनात लक्षणीय योगदान देऊ शकतो. त्यामुळे अनेक विकसनशील देश त्यांच्या परकीय चलनाची कमाई वाढवण्याचा मार्ग म्हणून पर्यटनाकडे वळत आहेत ज्याचा वापर ते आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक सुविधांची स्थिती सुधारण्यासाठी करतात.
२. **आर्थिक गुणक प्रभाव** : स्थानिक पातळीवर, पर्यटन विकासामुळे उत्पन्न होणारा महसूल गुणाकार प्रभावाकडे नेतो. गंतव्य क्षेत्रामध्ये अभ्यागतांनी खर्च केलेला पैसा स्थानिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुन्हा प्रसारित केला जातो आणि प्रत्यक्षात त्या क्षेत्रासाठी त्याच्या दर्शनी मूल्यापेक्षा अधिक किमतीचा असतो. याचे कारण असे की ट्रॅव्हल व्यवसायाचे मालक स्थानिक पातळीवर त्यांचे पैसे खर्च करतात जे प्रत्यक्षात त्या क्षेत्राबाहेरील पर्यटकांकडून कमावले जातात.

३. **वाढलेली रोजगार :** पर्यटनाची रोजगार निर्मिती करण्याची क्षमता हे त्याच्या विकासासाठी प्रोत्साहन देण्याचे एक प्रमुख कारण आहे. हा एक अत्यंत श्रमिक उद्योग आहे ज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. हॉटेल्स, ट्रॅव्हल एजन्सी आणि टूर गाईड म्हणून प्रत्यक्ष रोजगार दिला जातो तर बांधकाम, बँकिंग आणि ट्रान्सपोर्ट कंपन्यांसारख्या संबंधित क्षेत्रांमध्ये अप्रत्यक्ष रोजगार दिला जातो.
४. **सुधारित पायाभूत सुविधा :** पर्यटन आणि पायाभूत सुविधा यांच्यात थेट संबंध आहे. पर्यटन विकासामुळे पाणी आणि वीज यासारख्या मूलभूत पुरवठ्यापासून ते विमानतळ आणि दूरसंचार यांसारख्या आलिशान सुविधांपर्यंतच्या गंतव्यस्थानातील पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा होण्यास हातभार लागतो.

२.६ पर्यटनाचा नकारात्मक प्रभाव - पर्यावरण, सामाजिक - संस्कृतीवर – अर्थव्यवस्था

पर्यटनाचा पर्यावरणावर होणारा नकारात्मक प्रभाव :

पर्यटनाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम फक्त नकारात्मकच आहे जो खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास :** पर्यटनामुळे पाणी, अन्न आणि जमीन यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांची जास्त गर्दी आणि मागणी वाढते. जसजसा अधिकाधिक पुरवठा केला जातो तसतसा साठा कमी होऊ लागतो आणि नैसर्गिक संसाधने दुर्मिळ होऊ लागतात.
२. **प्रदूषण :** पूर्वी स्वच्छ आणि हिरवीगार ठिकाणे सर्व प्रकारचे प्रदूषण करतात. तंत्रज्ञान आणि आलिशान उत्पादनांच्या वाढत्या वापरामुळे हवा, पाणी, जमीन आणि ध्वनी प्रदूषण होते.
३. **जैवविविधतेचे नुकसान :** पर्यटन क्षेत्र पर्यटन क्रियाकलाप विकसित करतात ज्यासाठी त्यांना जमिनीची आवश्यकता असते. जंगलतोड मोठ्या प्रमाणावर केली जाते ज्यामुळे फुलांच्या जैवविविधतेचे नुकसान होते. लोकांच्या वस्तीत घुसल्यामुळे आणि वैयक्तिक झाडे आणि जंगलांच्या रूपात त्यांचे अधिवास नष्ट झाल्यामुळे प्राणी जैवविविधता नष्ट होते.
४. **ओझोन थराचा न्हास :** एअर कंडिशनर्स, रेफ्रिजरेटरमधून हरितगृह वायूंचे वाढते प्रमाण आणि उर्जा स्रोतांचा कमी वापर यामुळे ओझोन थराचा न्हास होतो. किनारपट्टीवरील पर्यटन स्थळांमध्ये खारफुटीच्या न्हासामुळे ओझोन थराचा न्हास होत आहे.

५. **हवामान बदल** : नैसर्गिक संसाधनांचा न्हास, जैवविविधता नष्ट होणे आणि ओझोनचा न्हास यामुळे हवामान बदल होत आहेत. याचा केवळ स्थानिक समुदाय आणि त्यांच्या स्थानिक क्रियाकलापांवरच परिणाम होत नाही, तर अविश्वसनीय हवामान पद्धतीमुळे पर्यटनावरही परिणाम होत आहे.

पर्यटनाचा समाज-संस्कृतीवर नकारात्मक परिणाम:

१. **जास्त गर्दी** : काहीवेळा, विशिष्ट गंतव्यस्थानांमध्ये, भेट देणाऱ्या लोकांची संख्या त्याच्या क्षमतेपेक्षा जास्त असते. हे केवळ संसाधनांवर दबाव आणत नाही तर स्थानिक समुदायाला चिडवू शकते कारण त्यांच्या दैनंदिन क्रियाकलापांवर मर्यादा येऊ शकतात आणि जीवन पूर्वीसारखे साधे राहू शकत नाही.
२. **निकृष्ट स्वच्छता** : अपुऱ्या पायाभूत सुविधांमुळे आणि जास्त गर्दीमुळे, स्वच्छता सुविधा खराबपणे व्यवस्थापित केल्या जातात. हे विशेषतः धार्मिक पर्यटन स्थळांच्या बाबतीत स्पष्ट होते कारण विविध सामाजिक-आर्थिक-शैक्षणिक पार्श्वभूमीचे लोक तेथे जमतात आणि स्वच्छतेचे व्यवस्थित व्यवस्थापन केले जात नाही.
३. **बाहेरील लोकांची घुसखोरी** : एखाद्या गंतव्यस्थानाला भेट देणारे लोक वेगवेगळ्या समाजातील असतात. ते गंतव्यस्थानासाठी बाहेरचे आहेत. काहीवेळा, ते तिथे स्थायिक होतात किंवा स्थानिक कामांमध्ये हस्तक्षेप करू लागतात जे स्थानिक लोक स्वीकारत नाहीत.
४. **प्रात्यक्षिक प्रभाव** : स्थानिक समुदाय अभ्यागतांनी दर्शविलेल्या विविध सांस्कृतिक आणि सामाजिक मूल्यांचे निरीक्षण करतो. अभ्यागत अनेकदा त्यांची श्रीमंत बाजू मांडण्याचा प्रयत्न करतात आणि यामुळे स्थानिक लोकांवर विशेषतः तरुणांवर प्रभाव पडतो. प्रात्यक्षिक प्रभावामुळे सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल होऊ शकतात. सकारात्मक बदलांमध्ये शिक्षित होण्याची इच्छा असू शकते आणि नकारात्मक बदलांमध्ये अन्यायकारक मार्गाने श्रीमंत होण्याची इच्छा, दारूची दुकाने आणि इतर संस्कृतीचे अनुकरण यांचा समावेश असू शकतो.
५. **वाढलेले गुन्हे आणि असामाजिक कृत्ये** : प्रात्यक्षिकांच्या प्रभावामुळे गुन्हे आणि असामाजिक क्रियाकलाप होऊ शकतात. तुलनेने गरीब स्थानिक समुदाय त्यांच्या मौल्यवान वस्तू घेण्यासाठी किंवा महिलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये सहभागी होण्यासाठी दरोडा, चोरी आणि अभ्यागतांची हत्या करू शकतात.
६. **स्थानिक संस्कृतीची हानी** : अभ्यागत जेव्हा गंतव्यस्थानाला भेट देतात तेव्हा स्थानिक संस्कृतीचे इतर अनेक संस्कृतींसोबत एकीकरण होते. यामुळे मूळ संस्कृती आणि संबंधित मूल्यांचे नुकसान होऊ शकते.

पर्यटनाचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा नकारात्मक परिणाम :

१. **गळती** : पर्यटनात गळती होते जेव्हा गंतव्य क्षेत्रातून पैसे गमावले जातात. हे असे होऊ शकते कारण हॉटेल्स इतर देशांमध्ये चालवणाऱ्या कंपन्यांच्या मालकीची आहेत आणि नफा स्थानिक क्षेत्रातून काढून घेतला जातो. पुढे, स्थानिक पुरवठादारांकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते आणि मोठ्या प्रवासात आणि पर्यटन कंपन्या सर्वोत्तम किमती मिळविण्यासाठी त्यांच्या वस्तू आणि सेवा केंद्रस्थानी खरेदी करतात. जबाबदार पर्यटनामुळे गळती कमी होण्यास मदत होऊ शकते.
२. **पारंपारिक रोजगारात घट** : जेव्हा कामगार शेती, वनीकरण, खाणकाम आणि मासेमारी यांसारख्या उद्योगांमधून पर्यटन क्षेत्रातील सेवा नोकऱ्यांमध्ये जातात तेव्हा पर्यटन विकासांमुळे पारंपारिक नोकऱ्यांचे नुकसान होऊ शकते. विकसनशील देशांसमोर ही एक मोठी समस्या आहे जिथे प्राथमिक कार्यात गुंतलेले लोक आर्थिक फायद्यासाठी सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्यांकडे आकर्षित होत आहेत.
३. **हंगामी बेरोजगारी** : वर्षभर सक्रिय नसलेल्या पर्यटन स्थळांमध्ये हंगामी बेरोजगारी ही समस्या असू शकते, ज्यामुळे स्थानिक आणि राष्ट्रीय सरकारी संसाधनांवर अतिरिक्त ताण पडतो. तथापि, पर्यटन हंगामाच्या मर्यादेपर्यंतच्या उपाययोजनांमुळे केवळ व्यवसायासाठी अतिरिक्त महसूल निर्माण होणार नाही तर रोजगारही वाढेल.
४. **राहणीमानाचा वाढलेला खर्च** : सुट्टीला भेट देणाऱ्यांचा ओघ वस्तू आणि सेवांच्या किमतीत वाढ करू शकतो, विशेषतः जेव्हा पीक सीझनमध्ये मागणी जास्त असते. याचा परिणाम स्थानिक लोकांवर होतो ज्यांना खाद्यपदार्थ, पेये, मनोरंजन, वाहतूक इत्यादींसाठी जास्त किंमत मोजावी लागू शकते... अभ्यागतांसाठी सुविधा आणि सेवांसाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी स्थानिक समुदायावर अतिरिक्त शुल्क आकारले जाऊ शकते. त्यामुळे स्थानिक समाजाला जगणे कठीण होते. अशा क्षेत्रातील किमतीचे नियम फायदेशीर ठरू शकतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१. पर्यटन चे पर्यावरणावरील सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम.
२. पर्यटनचे प्रकार सांगा
३. पर्यटन चे अर्थव्यवस्थेवरील सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम.

पर्यटन - पायाभूत सुविधा आणि सहायक सेवा

घटक संरचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ वाहतूक
- ३.३ निवासस्थान
- ३.४ पर्यटक संस्था
- ३.५ प्रवाशी एजन्सी
- ३.६ प्रवाशी मार्गदर्शक

३.० उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी तुम्ही सक्षम व्हाल -

- पर्यटनाच्या विविध पायाभूत सुविधा आणि सहायक सेवा समजून घ्या
- पर्यटनाच्या समर्थन सेवा म्हणून वाहतूक शिका
- पर्यटनाच्या सहाय्यक सेवा म्हणून निवासाबद्दल जाणून घ्या
- पायाभूत सुविधा आणि सहायक सेवा म्हणून पर्यटन संस्थांचे विश्लेषण करा
- एजन्सी समजून घ्या आणि पायाभूत सुविधा आणि सहायक सेवांचे मार्गदर्शन करा

३.१ प्रस्तावना

पर्यटन हा आता जागतिक उद्योग झाला आहे. जगभरातील अनेक देशांनी पर्यटकांना आकर्षित करण्याच्या त्यांच्या प्रचंड क्षमतेमुळे जगाच्या पर्यटन नकाशावर स्थान निर्माण केले आहे.

या धड्यात आपण वाहतूक नेटवर्क आणि हॉटेल निवास आणि पर्यटनासह पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या स्थितीमधील संबंधांवर चर्चा करू. पर्यटनाच्या व्यवस्थापनात

विविध स्तरांवर पर्यटक मार्गदर्शक आणि टूर ऑपरेटर यांसारख्या प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांच्या कर्तव्यांचाही अभ्यास करू.

३.२ वाहतूक

पर्यटन हा अनुज्ञेय क्रियाकलापांचा एक संच आहे जो अभ्यागतांनी विकसित केला आहे. वाहतूक हा पर्यटन उद्योगाचा अविभाज्य भाग आहे जो पर्यटकांना विविध पर्यटन स्थळांशी जोडतो. पर्यटनाबाबत आपल्यामध्ये एक सामान्य समविचारी आहे. जेव्हा उत्तम वाहतूक व्यवस्था असते तेव्हा पर्यटनाचा अधिक विस्तार होतो हे आपण सर्व मान्य करतो. जगातील अनेक भागांमध्ये असे दिसून आले आहे की देशात अफाट नैसर्गिक वारसा असूनही पर्यटनाची कामगिरी त्या तुलनेत कमी झाली आहे. खराब कामगिरीचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे खराब वाहतूक व्यवस्था. सध्याच्या रस्त्यांची देखभाल, अधिक रस्ते बांधणे किंवा रेल्वे ट्रॅक किंवा सागरी आणि हवाई वाहतूक आणि स्थानिक विमानतळांचे बांधकाम आणि स्थानिक उड्डाण ऑपरेशन्स वाढवणे या पर्यटन प्रोत्साहन आणि पर्यटन विकासासाठी मुख्य वाहतूक गरजा आहेत. शिवाय वाहतूक व्यवस्थेमध्ये विशिष्ट स्तराची सुरक्षा आणि सुरक्षितता स्थापित करणे आवश्यक आहे. वाहतूक सुरळीत होण्यासाठी वाहतुकीचे चांगले नियोजन आवश्यक आहे. पर्यटनामध्ये ज्या ठिकाणी पर्यटन सेवा पुरविल्या जातात त्या ठिकाणी पर्यटक येतात. त्यामुळे वाहतुकीशिवाय पर्यटन क्षेत्राचा विचार करणे कठीण आहे. ज्या ठिकाणी पर्यटन सेवा पुरविल्या जातात तेथे पर्यटकांना नेण्यासाठी वाहतूक हे प्रमुख साधन आहे. वाहतूक क्षेत्राचा जलद विकास आणि तांत्रिक नवकल्पनांचा वापर यामुळे पर्यटकांना जगातील अनेक स्थळे गाठता आली आहेत. हे जागतिक पर्यटन संघटनेच्या आकडेवारीत दिसून येते आणि त्यानुसार 2005 ते 2015 दरम्यान पर्यटनाची गतिशीलता बदलली आणि झपाट्याने वाढली. 2010 मध्ये आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांची संख्या 940 दशलक्ष झाली. शिवाय पर्यटकाचा प्रवास अनुभव समृद्ध करण्यात वाहतुकीची भूमिका पूर्णपणे वाहतुकीची पद्धत आणि वापराच्या वारंवारतेवर अवलंबून असते. पर्यटनामध्ये वाहतुकीचा मार्ग निवडण्यासाठी प्रभावी घटक म्हणजे वेळ मर्यादा, अंतर, स्थिती, आराम, सुरक्षा, लाभ, किंमत, भौगोलिक स्थिती आणि स्पर्धा.

पर्यटन हा एक जागतिक उद्योग आहे ज्यामध्ये दरवर्षी लाखो लोक आंतरराष्ट्रीय तसेच देशांतर्गत प्रवास करतात. जागतिक पर्यटन वाढीचा परिणाम म्हणून वाहतुकीत वाढ दिसून येते ज्यामुळे वाहतूक सुविधांवर ताण पडतो. याचे काही विपरीत परिणामही होतात. ते नकारात्मक परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

- गर्दी - गर्दीमुळे विलंब होतो ज्यामुळे वेळ आणि शक्ती वाया जाते.
- सुरक्षितता आणि सुरक्षितता - पर्यटन उद्योगाने खात्री दिली पाहिजे की वाहतुकीचे साधन सुरक्षित आणि सुरक्षित आहे. पर्यटनासाठी ती मूलभूत आणि महत्वाची गरज आहे.

- पर्यावरण – जर त्या भागात अतिरिक्त पर्यटकांना वाहून नेण्याची क्षमता नसेल तर वाहतुकीच्या वाढीचा पर्यावरणावर घातक परिणाम होऊ शकतो.
- ऋतुमानता – प्रवासाच्या मागणीचे हंगामी नमुने ठराविक वेळी जास्त गर्दी निर्माण करतात. इतर कालखंडात प्रतिकूलपणे कमी व्याप आणि भार घटक उद्भवतील.

पर्यटन - पायाभूत सुविधा आणि
सहायक सेवा

वाहतुकीच्या विविध प्रकार

१. हवाई वाहतूक -

पर्यटनातील सर्वात महत्वाच्या वाहतूक पद्धतींपैकी एक म्हणजे हवाई प्रवास. हे सामान्य-वाहक प्रवासाचे प्राथमिक साधन बनले आहे कारण त्याने वेळ आणि अंतरासंबंधी लोकांच्या मनात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत. वाढत्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी एअरलाइन कंपन्या मोठ्या प्रमाणावर खर्च करतात आणि नवीन तांत्रिक नवकल्पना लागू करतात. जगातील एअरलाइन उद्योगाची संख्या 1,629 एअरलाइन्स, 27,271 विमाने, 3,733 विमानतळे, वर्षभरात 29.6 दशलक्ष नियोजित निर्गमन आणि वर्षाला 2.7 अब्ज प्रवासी वाहतूक करतात. एअरबस आणि बोईंग या बाजारात शेअर करण्यासाठी प्रमुख विमाने बनवणाऱ्या कंपन्या असतील.

२. ऑटोमोबाईल वाहतूक -

वाहतुकीच्या इतर पद्धतींच्या तुलनेत ऑटोमोबाईल वाहतूक कमी अंतराच्या प्रवासासाठी पुढे येते. पर्यटकांना स्थानिक संस्कृती पाहणे आणि राष्ट्रांना भेट देणे सोपे करते. हे वाहतुकीच्या इतर पद्धतींच्या तुलनेत लवचिकता दर्शवते. त्यामुळे पर्यटनात महत्वाचे स्थान आहे. कमी किमतीमुळे या वाहतुकीचा मार्ग पर्यटक वारंवार वापरतात. परंतु काहीवेळा पर्यटक वाहतुकीचा हा मार्ग निवडण्यास संकोच करतात कारण हवाई वाहतुकीच्या तुलनेत अंतर कापण्यासाठी जास्त वेळ लागतो.

३. रेल्वे वाहतूक -

सर्वात जुनी मानली जाणारी रेल्वे वाहतूक ही पर्यटनावर परिणाम करणारी आणखी एक पद्धत आहे. 19व्या शतकात रेल्वेचा वारंवार वापर केला जात असे. सध्या बऱ्याच देशांमध्ये भारांच्या वाहतुकीसाठी रेल्वेचा वापर केला जातो म्हणून पर्यटक याऐवजी हवाई किंवा ऑटोमोबाईल वाहतूक निवडतात. याउलट अनेक देशांमध्ये आपल्याला खूप विकसित रेल्वेमार्ग देखील आढळतात ज्यांचा विविध टूर पॅकेजमध्ये समावेश केला जातो. तांत्रिक नवनवीनतेने जलद गाड्यांना जन्म दिला आहे ज्या हवाई आणि ऑटोमोबाईल वाहतुकीच्या पद्धतींशी स्पर्धा करण्यास सक्षम आहेत.

४. सागरी वाहतूक -

सागरी वाहतुकीमध्ये समुद्रपर्यटन प्रवास, बोट प्रवास, नौकाविहार, फेरी प्रवास इत्यादींचा समावेश होतो. पर्यटनामध्ये क्रूझ प्रवासाला विशेष स्थान आहे. क्रूझ जहाजाने

प्रवास करताना पर्यटकांना एकाच वेळी अनेक देश पाहण्याची संधी मिळते. या प्रकारची वाहतूक सर्वात महाग आहे.

त्यामुळे आम्ही असा निष्कर्ष काढू शकतो की पर्यटकांचा प्रवास अनुभव वाहतुकीने सुरू होतो आणि संपतो. या अर्थाने, जर देशांना पर्यटन क्षेत्राचा शाश्वत विकास साधायचा असेल, तर त्यांनी वाहतूक क्षेत्राकडे लक्ष दिले पाहिजे, या क्षेत्रातील मत्तेदारी कमी केली पाहिजे आणि कंपन्यांना स्पर्धेच्या चांगल्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. म्हणून पर्यटनामध्ये वाहतुकीची भूमिका विकसित करण्यासाठी आणि वाढविण्यासाठी देशांनी खालील मुद्द्यांकडे लक्ष दिले पाहिजे: • प्रदेशांसाठी विशिष्ट वाहतूक पद्धती विकसित करणे आवश्यक आहे

- वाहतूक खर्च नेहमी स्पर्धात्मक ठेवला पाहिजे
- प्रवासी समुद्र आणि रेल्वे वाहतुकीच्या साधनांकडे आकर्षित झाले पाहिजेत
- समुद्रपर्यटन प्रवास विकसित करण्यासाठी नवीन प्रवास बंदरांची स्थापना करणे आवश्यक आहे
- नवीन जलद रेल्वे मार्ग स्थापित करणे आवश्यक आहे आणि नवीन जलद गाड्या खरेदी करणे आवश्यक आहे आणि परदेशी अनुभव लागू करणे आवश्यक आहे
- स्थानकांपासून अंतर कमी ठेवले पाहिजे
- देशात नवीन प्रशिक्षक आणले पाहिजेत
- नवीन तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत विमाने एअर लाईन्समध्ये टाकणे आवश्यक आहे
- कर्मचारी प्रशिक्षित असणे आवश्यक आहे
- परिवहन विकासासाठी सरकारने आर्थिक पाठबळ दिले पाहिजे

३.३ निवासस्थान

पर्यटकांना गंतव्यस्थानांकडे आकर्षित करण्यात निवास सुविधा महत्त्वाची भूमिका बजावतात कारण ते पर्यटकांना परिसर आणि तेथील आकर्षणांचा आनंद घेण्यासाठी बराच काळ राहण्याची संधी देते. त्यांचा खर्च स्थानिक अर्थव्यवस्थेलाही हातभार लावतो. हे पर्यटकांच्या शहरी आणि गैर-शहरी वातावरणाच्या शोधासाठी एक आधार बनवते. त्यामुळे पर्यटकांना प्रवासाची प्रेरणा मिळत नाही. निवास हे पर्यटकांना स्वतःहून आकर्षित करते जेव्हा ते सहाय्यक सेवा प्रदान करते, पर्यटन उद्योगाचा मुख्य घटक. प्रवासाची प्रेरणा सामान्यतः एखाद्या विशिष्ट रिसॉर्टमध्ये किंवा निवासस्थानासह एक महत्त्वपूर्ण पर्यटन उत्पादन अनुभवण्याची इच्छा असते. पर्यटन उत्पादन. स्थान वाहतूक,

माहिती तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांच्या दृष्टीने प्रवेशयोग्य असणे आवश्यक आहे. शिवाय निवास स्थानांचा विचार करताना निर्णय घेण्यास कमी अंतराचे तत्त्व लागू होते. तथापि, निवास हा एकूण पर्यटन पायाभूत सुविधांचा अविभाज्य भाग आहे कारण त्याशिवाय पर्यटक त्या ठिकाणाला भेट देणार नाहीत. पर्यटकांना निवास वाटप करताना एकूण पर्यटन खर्चाचे प्रमाण निश्चित करणे कठीण आहे कारण हे बाजारभावानुसार, निवासाचा प्रकार आणि खरेदी केलेल्या उत्पादनाच्या स्वरूपानुसार मोठ्या प्रमाणात बदलते. तरीही या संदर्भात एक सामान्य मान्य अंदाज असा आहे की एकूण सहलीपैकी एक तृतीयांश या क्षेत्रासाठी खर्चाचे वाटप केले जाते. पर्यटनाच्या या क्षेत्रातील जलद बदलामुळे अत्यंत स्पर्धा निर्माण होते जी नवीन उत्पादने आणि नवीन सेवा मानके आणण्यास भाग पाडते.

३.४ पर्यटक संस्था

पर्यटन संस्था ही एक व्यावसायिक किंवा गैर-व्यावसायिक आस्थापना आहे जसे की कंपनी, ब्युरो किंवा एजन्सी जी देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटनाला प्रोत्साहन देते. ती एक असोसिएशन किंवा युनियन म्हणून ओळखली जाऊ शकते जी पर्यटक सहली आयोजित करते आणि आयोजित करते. ही एक सरकारी संस्था असू शकते जी पर्यटनावर राज्याचे धोरण ठरवते. दुसऱ्या शब्दांत पर्यटन संस्था ही पर्यटकांची वाहतूक सुलभ करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय संघटना आहे.

पर्यटन सेवा पुरवणाऱ्या विविध प्रकारच्या संस्था आहेत. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

टूर ऑपरेटर -

हे हॉटेल, रेस्टॉरंट आणि वाहतुकीच्या साधनांसारख्या त्यांच्या स्वतःच्या पर्यटन सुविधांद्वारे सर्वसमावेशक सेवा देतात. काही वेळा भाड्याने दिलेल्या सुविधांद्वारेही सेवा दिल्या जातात.

पर्यटन एजन्सी -

पर्यटन संस्था अनेक सेवा आणि पर्यटन संस्थांमध्ये मध्यस्थ म्हणून काम करतात. हे इतर पर्यटक आणि गैर-पर्यटक संस्थांना वाहतूक यासारख्या सेवा देते.

क्लब आणि इतर संघटना -

क्लब आणि इतर संघटनांचे सदस्य हे पर्यटक सेवांचे ग्राहक आहेत. या गटात प्रामुख्याने गैर-व्यावसायिक सार्वजनिक संस्थांचा समावेश आहे. या संस्थांना सभासदांची देणी, सार्वजनिक निधीतून वाटप, खाजगी देणग्या आणि काहीवेळा त्यांच्या स्वतःच्या व्यावसायिक उपक्रमांतून मिळणाऱ्या कमाईने पाठिंबा दिला जातो.

३.५ प्रवाशी एजन्सी

प्रवाशी एजन्सी सेवा उद्योग आहे परंतु त्याचा फार मोठा इतिहास नाही. ही सेवा मुख्यत्वे लोकांच्या सद्भावनेवर अवलंबून असते. ट्रॅव्हल एजन्सीचा व्यवसाय प्रथम थॉमस कुक आणि अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनीने सुरू केला. 9 जून 1841 रोजी थॉमस कूक पंधरा मैल चालत लीसेस्टर येथे संयम सभेसाठी गेला. या प्रवासात ट्रॅव्हल एजन्सीची कल्पना सुचली जेव्हा त्याने टेम्परन्स सोसायटीच्या आपल्या सहकारी सदस्यांना घेऊन जाण्यासाठी ट्रेन भाड्याने घेतली.

ट्रॅव्हल एजंट ग्राहकांना सर्व सुविधा देतात. ट्रॅव्हल एजंट एअरलाइन्स, स्टीमशिप कंपन्या, रेल्वे, बस कंपन्या, कार भाड्याने देणाऱ्या कंपन्या, हॉटेल्स आणि प्रेक्षणीय स्थळे ऑपरिटर यांसारख्या पुरवठादारांकडून प्रवास सेवांची व्यवस्था करतो. आधुनिक जगात प्रवास करणे अधिक क्लिष्ट आहे, विशेषतः परदेशात. स्थानके उघड करतात की सुमारे 15% लोक त्यांच्या प्रवासाचे नियोजन करण्यासाठी ट्रॅव्हल एजंटवर अवलंबून असतात. ट्रॅव्हल एजंटच्या मदतीशिवाय यशस्वी प्रवास करता येत नाही. हा ट्रॅव्हल एजंट आहे जो देशातील सर्व विविध आकर्षणे पॅकेज आणि प्रक्रिया करतो आणि पर्यटकांना सादर करतो. त्यामुळे पर्यटनाच्या वाढीसाठी ट्रॅव्हल एजंटची भूमिका महत्त्वाची असते.

भारतात ट्रॅव्हल एजन्सी व्यवसाय तुलनेने नवीन आहे. स्वातंत्र्याच्या वेळी क्वचितच ट्रॅव्हल एजन्सी होती. संघटित ट्रॅव्हल एजन्सीचा व्यवसाय स्वातंत्र्यानंतर प्रत्यक्षात सुरू झाला. असे आढळून आले आहे की १९४९ पर्यंत भारतातील सहा ट्रॅव्हल एजंट्सनी ट्रॅव्हल एजंट असोसिएशन ऑफ इंडिया नावाची सर्वोच्च संस्था मुंबई येथे मुख्यालयासह स्थापन केली होती. याचे नेतृत्व यंग ट्रॅव्हल एजंट नरी जे. कटगारा करत होते. ट्रॅव्हल एजन्सीच्या व्यवसायाने सध्या चांगला विकास दर्शविला आहे आणि तो आता एक प्रमुख व्यापार क्रियाकलाप आहे. त्यातून थेट रोजगार निर्माण होतो. पर्यटक आणून ट्रॅव्हल एजन्सीच्या व्यवसायाद्वारे लक्षणीय अप्रत्यक्ष रोजगार देखील केला जातो

३.६ प्रवाशी मार्गदर्शक

प्रवाशी मार्गदर्शक ही अशी व्यक्ती आहे जिला थेट प्रवाशाद्वारे किंवा अधिकृत/खाजगी पर्यटन संस्था किंवा टूर्स आणि ट्रॅव्हल एजन्सीद्वारे, फेरफटका आयोजित करण्यासाठी आणि प्रवाशाला स्वारस्य असलेल्या वस्तू दाखविण्यासाठी नियुक्त किंवा नोकरी दिली जाते. ते पर्यटकाला त्याच्या प्रवासापूर्वी आणि प्रवासादरम्यान माहिती देण्याची, निर्देशित करण्याची आणि सल्ला देण्याचीही भूमिका बजावतात. टूर गाइड हा ट्रॅव्हल एजन्सीचा अविभाज्य भाग आहे. प्रादेशिक तसेच राष्ट्रीय पातळीवर पर्यटनाचा विकास करण्यात त्यांचा मोठा वाटा आहे. त्यांचा व्यवसाय सर्व पर्यटन क्रियाकलापांशी संबंधित आहे ज्यात पर्यटकांचे देशात आगमन, अनेक टूर कार्यक्रम आणि त्यांचे प्रस्थान यांचा समावेश आहे. मार्गदर्शक शहरांचे प्रतिनिधित्व करतात. ते यासाठी पात्र आहेत आणि त्या परिसराची संस्कृती आणि वारसा समजून घेण्यास सक्षम आहेत. टूर गाईडची आणखी एक भूमिका आहे. तो एक असा व्यक्ती आहे जो अभ्यागतांना त्यांच्या आवडीच्या भाषेत

मार्गदर्शन करतो आणि संग्रहालय, शहर आणि महत्वाच्या ठिकाणाभोवती लोकांच्या गटाचे नेतृत्व करतो. टूर गाईड सर्व पर्यटन वस्तू आणि विशिष्ट प्रदेशातील कोणत्याही आवडीच्या ठिकाणांची माहिती देतो. उदाहरणार्थ कोणत्याही ऐतिहासिक स्थळाला भेट देताना मार्गदर्शक त्या ठिकाणाचा इतिहास तपशीलवार कथन करतो त्यामुळे काही वेळा मार्गदर्शकाशिवाय ते दृश्य आणि त्याचा अर्थ समजणे कठीण होऊन बसते. याद्वारे प्रवाशांना विशिष्ट प्रदेशातील रहिवाशांच्या संस्कृतीचे आणि जीवनशैलीचे अचूक ज्ञान मिळते. एका ठिकाणाहून दुस-या स्थळी प्रवास करताना एक मार्गदर्शक प्रवाश्याचे मनोरंजन करतो आणि तो पुढे कोठे उतरणार आहे याची माहिती देतो. त्यामुळे पर्यटनाच्या विकासात त्यांची भूमिका खूप महत्वाची आहे. त्यांनी पर्यटकांना सर्वोत्तम सेवा देणे अपेक्षित आहे जेणेकरून ते अत्यंत समाधानी असतील आणि भविष्यात पुन्हा एकदा त्या विशिष्ट पर्यटन स्थळाला भेट देण्याची त्यांची इच्छा आहे. शिवाय जर पर्यटक टूर गाईडच्या सेवेने समाधानी असेल तर तो केवळ परत येणार नाही तर त्यांच्या मित्रांना, कुटुंबियांना किंवा सहकाऱ्यांनाही आमंत्रित करेल. हे त्यांनी भेट दिलेल्या पर्यटन स्थळाबद्दल समाधानी असल्याचा पुरावा म्हणून काम करेल. त्यामुळे प्रवाशांच्या अखंड टूरबाबत टूर गाईडचे कर्तव्य आणि जबाबदारी दुर्लक्षित नाही.

तुमची प्रगती तपासा:

१. पर्यटन व्यवसायासाठी लागणाऱ्या विविध पायाभूत सेवा आणि सहायक सेवा विषद करा.

पर्यटन नियोजन आणि पर्यटन संस्था

घटक संरचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ नियोजनाची गरज
- ४.३ नियोजनाचे घटक
- ४.४ नियोजनाचे स्तर
- ४.५ पर्यटन संस्था - IATA, PATA, I.T.D.C. आणि M.T.D.C
- ४.६ अतुल्य भारत मोहीम

४.० उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी तुम्ही सक्षम व्हाल -

- पर्यटनासाठी नियोजनाची गरज समजून घ्या
- नियोजनाच्या घटकांबद्दल जाणून घ्या
- नियोजनाची पातळी जाणून घ्या
- पर्यटन संस्था समजून घ्या
- अतुल्य भारत मोहीम समजून घ्या.

४.१ प्रस्तावना

भारतातील पर्यटन झपाट्याने वाढत आहे. आर्थिकदृष्ट्याही ते खूप महत्वाचे आहे. वर्ल्ड ट्रेव्हल अँड टुरिझम कौन्सिलने २०१६ मध्ये भारतातील पर्यटनाने १४.०२ लाख कोटी किंवा देशाच्या जीडीपीच्या ९.६% उत्पन्न केले आणि एकूण रोजगाराच्या ९.३%, ४०.३४३ दशलक्ष नोकऱ्यांना समर्थन दिले. सुमारे ८८.९० लाख (८.८९ दशलक्ष) परदेशी पर्यटक भारतात आले. २०१६. हा डेटा भारताकडे भरपूर पर्यटन संसाधने असल्याचे सत्य प्रतिबिंबित करतो. भारत नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक संसाधनांवर उच्च गुण मिळवतो आणि प्रवास आणि पर्यटन स्पर्धात्मकता अहवाल २०१७ नुसार ९व्या

क्रमांकावर होता. पूर्वी तामिळनाडू, महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश ही पर्यटकांसाठी सर्वाधिक लोकप्रिय राज्ये होती. आजकाल दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, आग्रा आणि जयपूर ही विदेशी पर्यटकांनी भारतातील सर्वाधिक भेट दिलेली पाच शहरे आहेत.

पर्यटन नियोजन आणि पर्यटन संस्था

४.२ पर्यटन नियोजनाची गरज

- १) एकूणच पर्यटन विकासाची उद्दिष्टे आणि धोरणे स्थापित करणे – पर्यटनाचे उद्दिष्ट काय आहे आणि ही उद्दिष्टे कशी साध्य करता येतील.
- २) पर्यटनाचा विकास करणे जेणेकरून त्याची नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक संसाधने अनिश्चित काळासाठी राखली जातील आणि भविष्यासाठी तसेच वर्तमान वापरासाठी संरक्षित केली जातील.
- ३) देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या सर्वांगीण विकास धोरणांमध्ये आणि नमुन्यांमध्ये पर्यटन समाकलित करणे आणि पर्यटन आणि इतर आर्थिक क्षेत्रांमध्ये डोस जोडणे स्थापित करणे.
- ४) पर्यटन विकासावर सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांद्वारे निर्णय घेण्यास तर्कसंगत आधार प्रदान करणे.
- ५) पर्यटन क्षेत्रातील सर्व अनेक घटकांचा समन्वित विकास शक्य करणे. यामध्ये पर्यटन आकर्षणे, उपक्रम, सुविधा आणि सेवा आणि विविध आणि वाढत्या प्रमाणात विखंडित पर्यटन बाजार यांचा परस्पर संबंध समाविष्ट आहे.
- ६) पर्यटनाचे आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सामाजिक फायदे इष्टतम आणि संतुलित करणे, या फायद्यांचे समाजात समान वितरण करून, पर्यटनाच्या संभाव्य समस्या कमी करणे.
- ७) आकर्षणे, सुविधा, सेवा आणि पायाभूत सुविधांच्या पर्यटन विकासाचे स्थान, प्रकार आणि व्याप्ती यांचे मार्गदर्शन करणारी भौतिक रचना प्रदान करणे.
- ८) विशिष्ट पर्यटन विकास क्षेत्रांचे तपशीलवार आराखडे तयार करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मानके स्थापित करणे जे एकमेकांशी सुसंगत आणि मजबूत करतील आणि पर्यटन सुविधांच्या योग्य डिझाइनसाठी.
- ९) आवश्यक संस्थात्मक आणि इतर संस्थात्मक फ्रेमवर्क प्रदान करून पर्यटन विकास धोरण आणि योजना आणि पर्यटन क्षेत्राचे निरंतर व्यवस्थापन प्रभावी अंमलबजावणीसाठी पाया घालणे.
- १०) पर्यटन विकासासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील प्रयत्न आणि गुंतवणूक यांच्या प्रभावी समन्वयासाठी फ्रेमवर्क प्रदान करणे.

११) पर्यटन विकासाच्या प्रगतीचे सतत निरीक्षण करण्यासाठी आणि ते ट्रॅकवर ठेवण्यासाठी आधाररेखा प्रदान करणे.

४.३ नियोजनाचे घटक

पर्यटन नियोजनाचे पाच महत्वाचे घटक आहेत-

१. आकर्षण

२. प्रवेशयोग्यता

३. निवासव्यवस्था

४. सुविधा आणि उपक्रम.

१. आकर्षण : पर्यटन क्रियाकलाप आकर्षणापासून सुरू होतो. एखाद्या ठिकाणी किंवा गंतव्यस्थानावर काही आकर्षण असले पाहिजे तरच लोक किंवा पर्यटक त्या भागाला भेट देतील. पर्यटन क्रियाकलाप आकर्षणापासून सुरू होतो. एखाद्या ठिकाणी किंवा गंतव्यस्थानावर काही आकर्षण असले पाहिजे तरच लोक किंवा पर्यटक त्या भागाला भेट देतील. आकर्षण हे सर्व घटकांचे सर्वात मोठे प्रभावशाली मानले जाते. ते गंतव्यस्थान बनवू किंवा खंडित करू शकतात. आकर्षणे दोन प्रकारची असतात: तलाव, नद्या, पर्वत इ. नैसर्गिक आकर्षणे आणि मानवनिर्मित आकर्षणे जसे की स्मारके, संग्रहालये, खरेदीची ठिकाणे इ. कोणत्याही पर्यटकाचा अंतिम हेतू हा आकर्षणाचा अनुभव घेणे हा असतो, जरी प्रवेशयोग्यता आणि निवास व्यवस्था देखील यात भाग घेते. या इंद्रियगोचर मध्ये. परंतु असे म्हणता येईल की आकर्षणाशिवाय कोणतेही पर्यटन होणार नाही, तथापि वाहतूक, हॉटेल, उपक्रम आणि सुविधा देखील कार्य करू शकतात.

२. सुलभता : सुलभता हा वाहतूक हा पर्यटन व्यवस्थेचा एक आवश्यक घटक आहे कारण तो बाजार स्त्रोत आणि गंतव्यस्थान यांच्यात दुवा निर्माण करतो. जर काही आकर्षणे असतील तर पर्यटकांनी त्यांना भेट द्यावी. वाहतूक हे सहसा लक्ष्य नसते परंतु दौऱ्याच्या संचालनासाठी एक आदेश असतो. परंतु काही प्रकरणांमध्ये, वाहतूक देखील एक आकर्षण बनू शकते, उदाहरणार्थ, महाराजांची एक्सप्रेस, रॉयल राजस्थान ऑन व्हील इत्यादीसारख्या IRCTC द्वारे चालवल्या जाणाऱ्या पर्यटक गाड्या. तेथे रस्ते, हवाई मार्ग, जलमार्ग आणि रेल्वे यासारख्या वाहतुकीचे विविध प्रकार उपलब्ध आहेत. तद्वतच, वाहतूक प्रवासासाठी आरामदायक, विश्वासार्ह, परवडणारी आणि योग्य असावी; तो कोणताही मोड असो

३. निवासस्थान : निवासस्थान हे गंतव्यस्थानाच्या सर्वात महत्त्वपूर्ण पैलूंपैकी एक आहे. कोणताही प्रवासी कोणत्याही गंतव्यस्थानाला भेट देण्याचे निवडणारा प्रथमतः त्याच्या/तिच्या गरजेनुसार निवासस्थान शोधतो. त्याच्या समाधानाच्या स्तरापर्यंत त्याला/तिच्या खाण्याची आणि पेयेच्या सेवा, विश्रांतीची सुविधा इ. निवास युनिट्स स्वतःच मोठ्या संख्येने लोकांसाठी पर्यटन आकर्षण म्हणून काम करतात. अशी काही

ठिकाणे आहेत ज्यांना पर्यटक केवळ त्यांच्या हॉटेल्ससाठी भेट देतात. पॅलेस हॉटेल चैल, उम्मेद भवन पॅलेस, जोधपूर ही काही हॉटेल्सची उदाहरणे आहेत, जिथे पर्यटकांना हॉटेलच्या मालमत्तेला भेट देण्यासाठी पैसे मोजावे लागतात. अशा प्रकारे संपूर्ण ठिकाणी अनेक ठिकाणी आहेत.

४. सुखसुविधा : नवीन स्थळी प्रवास करणाऱ्या प्रत्येक पर्यटकाला जागतिक दर्जाच्या सुविधा आणि सेवांची इच्छा असते. त्यांची मागणी पूर्ण करण्यासाठी उद्योगधंदे मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करत आहेत. प्रत्येक पर्यटन स्थळ किंवा केंद्रासाठी उच्च दर्जाच्या सुविधा ही महत्वाची मदत आहे. कोस्टल रिसॉर्टसाठी, पोहणे, नौकाविहार, यॉटिंग, सर्फ-राईडिंग आणि मनोरंजन, नृत्य आणि इतर मनोरंजन आणि करमणूक सेवा यासारख्या सेवा प्रत्येक पर्यटन स्थळासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. सुविधा दोन प्रकारच्या नैसर्गिक असू शकतात, म्हणजे समुद्र-स्नान, समुद्रकिनारे, मासेमारीची शक्यता, ट्रेकिंगच्या संधी, गिर्यारोहण किंवा पाहणे इ. आणि मानवनिर्मित, म्हणजे विविध प्रकारच्या मनोरंजनाच्या सुविधा ज्या विविध प्रकारच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करू शकतात. पर्यटक उत्कृष्ट समुद्रकिनारे, पाम आणि नारळाच्या झाडांनी सूर्यप्रकाशापासून आश्रय घेतलेला आणि आंधोळीसाठी चांगली परिस्थिती प्रदान करणे हे एक चांगले पर्यटन केंद्र आहे. समुद्रपर्यटनाच्या उद्देशाने मोठे पाणी किंवा शिकार आणि मासेमारीच्या संधी यासारख्या इतर विविध नैसर्गिक सुविधा तितक्याच महत्वाच्या आहेत.

५. उपक्रम : पर्यटकांचा अनुभव वाढवणाऱ्या विविध उपक्रमांद्वारे आकर्षणांना अनेकदा मदत केली जाते. उदाहरणार्थ: नैनितालमधील तलावामध्ये नौकाविहार आणि समुद्रपर्यटन सुविधा असू शकते, आग्रामधील स्मारक एखाद्या टूर गाईडद्वारे मार्गदर्शित टूर देऊ शकते किंवा खजाराहोमध्ये लाइट अँड साउंड शो, पर्वतावर हायकिंग, हिमालयातील बर्फाच्या उतारांमध्ये स्कीइंग, पांढरे शुभ्र गंगा नदीत वॉटर रिव्हर राफ्टिंग, मनालसू नदीत मासेमारी, बीरमध्ये पॅराग्लायडिंग, हमता पासमधील ट्रेक इत्यादी.

४.४ नियोजनाचे स्तर

१. आंतरराष्ट्रीय पर्यटन नियोजन : आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील पर्यटन नियोजनामध्ये सामान्यतः आंतरराष्ट्रीय वाहतूक सेवा, विविध देशांमधील पर्यटकांच्या सहलींची हालचाल आणि वेळापत्रक, शेजारील देशांमधील लक्षणीय पर्यटन स्थळे आणि सुविधांचा विकास, तसेच कार्यरत धोरणे आणि प्रचारात्मक कार्यक्रम यांचा समावेश होतो. अनेक राष्ट्रांचे.

२. राष्ट्रीय पर्यटन नियोजन : पर्यटन धोरण, पायाभूत सुविधा आणि भौतिक संरचना योजना, ज्यामध्ये महत्त्वपूर्ण पर्यटन आकर्षणे, निवडलेले पर्यटन विकास क्षेत्र, आंतरराष्ट्रीय प्रवेश बिंदू, सुविधा आणि सेवा यांचा समावेश होतो, या सर्व गोष्टी पर्यटन नियोजनाच्या राष्ट्रीय स्तरावर संबोधित केल्या जातात. याव्यतिरिक्त, ते निवासाचे प्रमाण, प्रकार आणि गुणवत्ता आणि इतर आवश्यक पर्यटन सुविधा आणि सेवा यांच्याशी संबंधित आहे; देशातील प्रमुख प्रवासी मार्ग आणि त्यांचे प्रादेशिक कनेक्शन; पर्यटन

संस्था हक्क, कायदे आणि गुंतवणूक धोरणे; उद्योगासाठी विपणन आणि जाहिरात धोरणे; शिक्षण आणि प्रशिक्षण उपक्रम; आणि पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक सांस्कृतिक विश्लेषण.

३. प्रादेशिक पर्यटन नियोजन : प्रादेशिक नियोजन प्रादेशिक धोरण, प्रादेशिक प्रवेश बिंदू, वाहतूक सुविधा आणि सेवा यासारख्या घटकांचा विचार करते; पर्यटन आकर्षणांचे प्रकार आणि स्थाने; प्रमाण, प्रकार आणि निवासाची ठिकाणे आणि इतर पर्यटन सुविधा आणि सेवा; आणि पर्यटन विकास क्षेत्रांची ठिकाणे, जसे की रिसॉर्ट क्षेत्र.

ते सामाजिक-सांस्कृतिक, पर्यावरणीय, आर्थिक आणि प्रभाव विश्लेषणे, प्रादेशिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम, विपणन धोरणे, गुंतवणूक धोरणे, संस्थात्मक संरचना, कायदेशीर फ्रेमवर्क आणि अंमलबजावणी धोरण, प्रकल्प योजना आणि झोनिंग अध्यादेशांसह देखरेख करतील.

४. स्थानिक पर्यटन नियोजन: स्थानिक स्तरावरील सहभागी स्तरावर पर्यटन नियोजनाचे विश्लेषण, परिणाम आणि मूल्यांकन यावर विचार करतील.

४.५ पर्यटन संस्था - IATA, PATA, I.T.D.C. आणि M.T.D.C

१. IATA: आंतरराष्ट्रीय हवाई वाहतूक संघटना सुरक्षित, नियमित आणि किफायतशीर हवाई वाहतूक, जलद हवाई व्यापार आणि उद्योगाशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. तिकिटे, किमती, एअरलाइन एअर वे बिल्स, बॅगेज चेक आणि इतर कागदपत्रांचे मानकीकरण समाविष्ट आहे.

२. PATA - पॅसिफिक एशिया ट्रॅव्हल असोसिएशन पॅसिफिक भागात प्रवास विकसित करते, प्रोत्साहन देते आणि सुविधा देते पर्यावरणीय नैतिकतेची गरज ओळखून सुरुवातीच्या नेत्याने पर्यावरण पर्यटनासाठी PATA कोड सुरू केला. PATA पॅसिफिक एशिया ट्रॅव्हल असोसिएशन (PATA) ही जगातील सर्वात मोठी ट्रॅव्हल प्रमोशनल संस्था आहे. हे पॅसिफिक प्रदेशात आणि आत प्रवास आणि पर्यटनाला प्रोत्साहन देते. 1951 मध्ये पॅसिफिक क्षेत्र मधील क्षेत्रांचा विकास, प्रचार आणि प्रवास सुलभ करण्यासाठी एक ना-नफा, स्वयंसेवी आणि गैर-राजकीय कॉर्पोरेशन म्हणून त्याचा समावेश करण्यात आला.

PATA चे मुख्य उद्दिष्टे आहेत:

- पॅसिफिक प्रदेशात पर्यटनाचा प्रचार आणि विकास करणे.
- वेळेवर अद्ययावत आणि माहिती प्रदान करणे.
- सभासदांसाठी परिसंवाद/परिषद आयोजित करणे.
- सदस्यांचा व्यवसाय तयार करा.

- सदस्यांसाठी प्रशिक्षण आणि विकास कार्यक्रम आयोजित करणे.
- नैतिक पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी.
- गंतव्य विकासावर लक्ष केंद्रित करणे.
- प्रवास आणि पर्यटन उद्योगातील समस्यांवर आघाडीवर राहणे आवश्यक आहे
- संबोधित केले.
- सार्वजनिक-खाजगी क्षेत्रातील भागीदारी उत्तेजित करणे आणि विकसित करणे.
- आंतरराष्ट्रीय समज आणि आंतरराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन सुधारण्यासाठी.
- एक सामान्य मंच प्रदान करण्यासाठी.
- पर्यटन उद्योगाशी संबंधित साहित्य प्रकाशित करणे.
- मानव संसाधन विकास.
- विपणन संशोधन आणि आकडेवारी.
- मौल्यवान अंतर्दृष्टी, अंदाज आणि विश्लेषण प्रदान करण्यासाठी सदस्यांना चांगले व्यवसाय निर्णय घेण्यास मदत होईल.

PATA च्या भूमिका आणि कार्ये

साधारणपणे, PATA चे मुख्य उद्दिष्ट प्रगतीशील विकास आणि त्याच्या सदस्य देशांमध्ये पर्यटनाचा प्रचार करणे आहे. PATA चे सदस्यांसाठी योगदान, भूमिका आणि कार्ये करू शकतात

खालील मुद्द्यांवर अभ्यास करा:

- PATA पर्यटनावर संशोधन अभ्यास करते.
- PATA विपणन कार्यक्रम आयोजित करते.
- तपशीलवार आणि अद्ययावत माहिती प्रदान करते.
- पॅसिफिक प्रदेशात कार्यक्रम आयोजित करा.
- आर्थिक विकासात मदत होते.
- PATA पर्यटन वनस्पती आणि सेवा सुविधा सुधारण्यात मदत करते.

३ भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ (ITDC)

भारत पर्यटनानंतर ही संघटना दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात महत्त्वाची आहे. हे सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था म्हणून काम करते. ITDC चा मुख्य उद्देश भारताला पर्यटन स्थळ म्हणून प्रमोट करणे हे आहे. ही संघटना प्रामुख्याने दोन कारणांमुळे भारतीय खाजगी क्षेत्र बनली. प्रथमतः खाजगी कंपन्या पर्यटन सुविधांमध्ये गुंतवणूक करण्यास तयार नव्हत्या. दुसरे म्हणजे, त्यांना वाटले की नफा पर्यटन सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे अनिश्चित आहे.

असोसिएशनची स्थापना 1966 मध्ये झाली. हॉटेल कॉर्पोरेशन इंडिया लिमिटेड, इंडिया टुरिझम ट्रान्सपोर्ट अंडरटेकिंग लिमिटेड आणि इंडियन टूरिझम कॉर्पोरेशन लिमिटेड यांच्या विलीनीकरणासह ती स्थापन करण्यात आली.

ITDC ची उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे

सध्याचे हॉटेल तयार करणे, ताब्यात घेणे आणि व्यवस्थापित करणे आणि हॉटेल्स, बीच रिसॉर्ट्स आणि रेस्टॉरंट्सचा प्रचार करणे.

- हे वाहतूक, शुल्क मुक्त खरेदी आणि बैठक सुविधा प्रदान करते.
- ते पर्यटन जाहिराती उत्पादनांचे उत्पादन, वितरण आणि विक्री करते.
- भारत आणि परदेशात व्यवस्थापन, सल्लागार आणि निर्णय घेण्याची सेवा म्हणून कार्य करते.
- हे पूर्ण वाढ झालेले मनी चेंजर्स (FFMG), प्रतिबंधित मनी चेंजर्स इ. म्हणून देखील कार्य करते.
- हे पर्यटन आणि तांत्रिक गरजांच्या वाढीसाठी प्रगत आणि किफायतशीर परिणाम देते.
- यामध्ये प्रकल्प चर्चा आणि ऑपरेशन्स समाविष्ट आहेत.

ITDC चे मनोरंजन आणि इतर कार्ये

दिल्लीतील लाल किल्ल्यावर शो आयोजित केला होता

हे पाच विमानतळांवर शुल्कमुक्त दुकाने चालवते. विमानतळे कोलकाता, तिरुवनंतपुरम, दिल्ली, चेन्नई आणि मुंबई.

त्यामुळे पर्यटनस्थळे विकसित होण्यास मदत झाली.

अशोक ट्रॅव्हल्स अँड टूर्स (ATT) जे ITDC चे ब्रँड नाव आहे त्यांना सेवा प्रदान करते राष्ट्रीय आणि जागतिक अभ्यागत.

ATT एक टूर पॅकेज ऑफर करते ज्यामध्ये हनिमून टूर, माउंटन टूर, शॉपिंग समाविष्ट आहे फेरफटका इ.

पर्यटन नियोजन आणि पर्यटन संस्था

हे जगभरातील खाद्य महोत्सवांमध्ये भाग घेते. भारतीय खाद्यपदार्थांवर केंद्रित आहे.

४. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC)

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC), महाराष्ट्र सरकारने 1975 मध्ये स्थापन केलेली कंपनी, तिचे अधिकृत भागभांडवल रु. 25 कोटी. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ हे सामान्यतः MTDC म्हणून संक्षेपित केले जाते, ही भारतातील पर्यटन विकासासाठी जबाबदार असलेली महाराष्ट्र सरकारची एक संस्था आहे.

महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ (MTDC) ची उद्दिष्टे

- महाराष्ट्र राज्यातील पर्यटन पायाभूत सुविधा विकसित करायच्या आहेत, भारत,
- पर्यटनाला चालना देणे आणि नवीन पर्यटन उत्पादने आणि स्थळे विकसित करून राज्यातील पर्यटकांची वाहतूक वाढवणे.
- हे दर्जेदार सेवा आणि सुविधा पुरवून, सांस्कृतिक वारसा जतन आणि संवर्धन करून आणि पर्यटन विकासात खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देऊन केले जाते.
- शाश्वत पर्यटनाद्वारे राज्याचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास वाढवणे हे एमटीडीसीचे अंतिम ध्येय आहे.

पर्यटनाचा उद्देश काय आहे?

- पर्यटनाचा उद्देश लोकांना नवीन संस्कृती, वातावरण आणि क्रियाकलाप एक्सप्लोर करण्याची आणि अनुभवण्याची संधी प्रदान करणे हा आहे.
- जगभरातील वेगवेगळ्या ठिकाणांबद्दल शिकत असताना व्यक्ती किंवा कुटुंबांना एकमेकांशी जोडण्याचा हा एक उत्तम मार्ग असू शकतो.
- पर्यटनामुळे आदरातिथ्य, वाहतूक, किरकोळ सेवा आणि अधिक क्षेत्रात नोकऱ्या देऊन स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळण्यास मदत होते.
- याशिवाय, ते त्यांच्या GDP चा एक प्रमुख भाग म्हणून पर्यटक डॉलरवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असलेल्या अनेक देशांसाठी उत्पन्नाचा एक महत्वाचा स्रोत प्रदान करते.

- शेवटी, पर्यटन सांस्कृतिक वारसा स्थळांचे जतन करण्यात मदत करू शकते जे अभ्यागतांचे लक्ष त्यांच्याकडे आणून देऊ शकते ज्यांना कदाचित त्यांच्याबद्दल माहिती नसेल!

तुमची प्रगती तपासा.

१. पर्यटन म्हणजे काय? पर्यटनाचे घटक सांगा.
२. पर्यटन चे परिणाम सांगा.
३. पर्यटन नियोजन आणि नियोजनाचे प्रकार
४. पर्यटन नियोजन संस्था
५. पर्यटनाचे पायाभूत सुविधा.

महाराष्ट्रातील संभाव्य पर्यटन क्षेत्रे आणि पर्यटन धोरण

घटक संरचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ महाराष्ट्रातील पर्यटन
- ५.३ महाराष्ट्रातील किनारी पर्यटन
- ५.४ सह्याद्रीतील साहसी पर्यटन
- ५.५ महाराष्ट्रातील हेरिटेज पर्यटन
- ५.६ महाराष्ट्र राज्याचे पर्यटन धोरण

५.० उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी तुम्ही सक्षम व्हाल -

- भारत आणि महाराष्ट्रातील पर्यटन संसाधने समजून घ्या
- भौगोलिक पर्यटन संसाधने जाणून घ्या
- ऐतिहासिक पर्यटन संसाधने जाणून घ्या
- धार्मिक पर्यटन संसाधनांचे विश्लेषण करा
- सांस्कृतिक पर्यटन संसाधने समजून घ्या

५.१ प्रस्तावना

पर्यटन भूगोलाची व्याख्या आपण प्रथम जाणून घेतली. पर्यटनाचे विविध प्रकार आणि पर्यटनातील नवीन ट्रेंड शिकलो. मागील दोन युनिट्समध्ये आम्ही पर्यटनाच्या पायाभूत सुविधा आणि सहाय्यक सेवा जसे की वाहतूक, निवास, पर्यटन संस्था, एजन्सी आणि मार्गदर्शक यांचा अभ्यास विविध घटक आणि पर्यटनावरील परिणाम शिकलो. सध्याच्या युनिटमध्ये आपण भारतातील आणि महाराष्ट्रातील पर्यटन संसाधनांचा भौगोलिक, ऐतिहासिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक पर्यटन संसाधनांचा विशेष संदर्भात अभ्यास करू. भारतातील पर्यटन झपाट्याने वाढत आहे. आर्थिकदृष्ट्याही ते खूप महत्त्वाचे आहे.

वर्ल्ड ट्रेव्हल अँड टुरिझम कौन्सिलने 2016 मध्ये भारतातील पर्यटनाने 14.02 लाख कोटी किंवा देशाच्या जीडीपीच्या 9.6% उत्पन्न केले आणि एकूण रोजगाराच्या 9.3%, 40.343 दशलक्ष नोकऱ्यांना समर्थन दिले. सुमारे 88.90 लाख (8.89 दशलक्ष) परदेशी पर्यटक भारतात आले. 2016. हा डेटा भारताकडे भरपूर पर्यटन संसाधने असल्याचे सत्य प्रतिबिंबित करतो. भारत नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक संसाधनांवर उच्च गुण मिळवतो आणि प्रवास आणि पर्यटन स्पर्धात्मकता अहवाल 2017 नुसार 9व्या क्रमांकावर होता. पूर्वी तामिळनाडू, महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश ही पर्यटकांसाठी सर्वाधिक लोकप्रिय राज्ये होती. आजकाल दिल्ली, मुंबई, चेन्नई, आग्रा आणि जयपूर ही विदेशी पर्यटकांनी भारतातील सर्वाधिक भेट दिलेली पाच शहरे आहेत.

५.२ महाराष्ट्रातील पर्यटन

भारतात भरपूर पर्यटन संसाधने आहेत. उष्ण कटिबंध भारताचे दोन भाग करतात. वरचा भाग समशीतोष्ण पट्ट्यात आणि खालचा भाग उष्णकटिबंधीय पट्ट्यात आहे. म्हणून आपल्याला भारतात बरीच भौतिक भिन्नता आढळते - उत्तरेला खूप कमी तापमान (हिमवर्षाव) आणि दक्षिणेला उच्च तापमान. पूर्वेला मेघालयातील मावसिनराम आहे, ज्यामध्ये दरवर्षी 11,873 मिमी (467 इंच) पाऊस पडतो, हा जगातील सर्वात जास्त पाऊस असलेला प्रदेश आहे आणि पश्चिमेला थारचे वाळवंट आहे.

भारताला अनेक संस्कृती आणि धर्मासाठी वितळणारे भांडे मानले जाते आणि म्हणूनच भारताच्या विविध भागांमध्ये आपल्याला सांस्कृतिक भिन्नता आढळतात. त्यामुळे भारतात पर्यटनाच्या विकासासाठी प्रचंड क्षमता आणि वाव आहे. निवडक पर्यटन स्थळांची थोडक्यात माहिती खाली दिली आहे.

महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळांची श्रेणी

a) सह्याद्री महाबलेश्वरमधील साहसी पर्यटन

माथेरान

आंबोली

b) महाराष्ट्रातील किनारी पर्यटन जुहू - मुंबई

किहीम - अलिबाग

गणपती पुळे

तारकली

महाराष्ट्रातील वारसा पर्यटन रायगड

औरंगाबाद

५.३ महाराष्ट्रातील किनारी पर्यटन

किनारे/ पुळणी :

जुहू मुंबई - जुहू हा मुंबईतील अरबी समुद्राजवळील पश्चिम किनार्यावरील प्रसिद्ध समुद्रकिनारा आहे. रस्ते, रेल्वे, मेट्रो, वाहतूक व्यवस्था यांच्या जोडणीमुळे ते सहज उपलब्ध आहे. हे भेलपुरी आणि पाणीपुरीसाठी प्रसिद्ध आहे, अनेक चित्रपट सेलिब्रिटी येथे राहतात.

किहीम (अलिबाग) - भारतातील अनेक हिंदी चित्रपटांमध्ये किहीम समुद्रकिनार्याचे सौंदर्य दाखवण्यात आले आहे. हे मुंबई महानगराच्या अगदी जवळ आहे, सुमारे 100 किमी. रस्त्याने. गेटवे ऑफ इंडिया ते मांडवा, अलिबाग येथे असलेल्या कुलाबा किल्ल्यापर्यंत बोट सेवा आहे.

गणपतीपुळे (रत्नागिरी जिल्हा) - हा सुंदर समुद्रकिनारा रत्नागिरी जिल्ह्यात अरबी समुद्राजवळ महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर आहे. येथे गणपती (भगवान गणेश) मंदिर आणि सुंदर समुद्रकिनारा आहे. कोकणी पदार्थ आहे.

तारकर्ली समुद्रकिनारा (सिंधुदुर्ग जिल्हा) - हा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवणच्या दक्षिणेस सुमारे 8 किमी लांबीचा समुद्रकिनारा आहे. स्नॉर्कलिंग, स्कूबा डायविंग इत्यादी अनेक जलक्रीडा येथे उपलब्ध आहेत. कोकणातील घनदाट हिरव्यागार वनस्पतींनी हा समुद्रकिनारा अतिशय सुंदर आहे. अनेक पर्यटक गोव्यापेक्षा तारकर्लीला प्राधान्य देतात.

मुरुड समुद्रकिनारा

भारताच्या पश्चिम किनार्यावरील एक विलक्षण तटीय शहर, मुरुड हे समुद्रकिनार्याचे घर आहे जे तुलनेने कमी ज्ञात आहे. मुरुड समुद्रकिनारा अलिबागपासून अवघ्या 42 किमी अंतरावर आहे. त्याचा सुंदर वालुकामय किनारा आणि नारळाच्या झाडांनी नटलेली गावे आणि मुरुड जंजिरा हा भव्य सागरी किल्ला मुरुडला मुंबई आणि पुण्यापासून एक उत्तम गेटवे बनवतो. समुद्रकिनारा सूर्यास्ताच्या उत्कृष्ट दृश्यासाठी एक भव्य सेटिंग प्रदान करतो. इतर व्यावसायिक समुद्रकिना-यांप्रमाणे येथे गर्दी नसते आणि आनंददायी गेटवे बनवते.

श्रीवर्धन समुद्रकिनारा

रायगड जिल्ह्यात वसलेला श्रीवर्धन हा मुख्यतः समुद्रकिनारी असलेल्या किल्ल्यासाठी ओळखला जातो. हरिहरेश्वर सोबतच, श्रीवर्धन हे एक अप्रतिम कोस्टल टूर सर्किट

बनवते जे मुंबई आणि पुण्यापासून एक विलक्षण गेटवे म्हणून काम करते. श्रीवर्धनमध्ये पाहण्यासारखे अनेक समुद्रकिनारे आहेत पण सहलीसाठी सर्वात चांगला समुद्रकिनारा म्हणजे कोंदिवली बीच. दिवेगर आणि हरिहरेश्वर देखील कमी अंतरावर आहेत आणि तुम्ही सहज समुद्रकिनारी फिरू शकता. श्रीवर्धनमध्ये काही उत्कृष्ट मंदिरे देखील आहेत ज्यात श्री लक्ष्मीनारायण मंदिर सर्वात प्रमुख आहे. सुवर्ण गणेश मंदिर आणि हरिहरेश्वर मंदिर इथून फार दूर नाही. श्रीवर्धन हे ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्त्वाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. असे मानले जाते की पांडवांपैकी एक अर्जुनने आपल्या तीर्थयात्रेचा भाग म्हणून श्रीवर्धनला भेट दिली होती. तिसरे पेशवे बाळाजी बाजीराव यांचे घर असण्यापर्यंत युरोपियन प्रवाश्यांच्या नोंदींमध्ये उल्लेख सापडण्यापासून इतिहासात श्रीवर्धनला वैभवाचा वाटा आहे. हे सुपारीसाठीही प्रसिद्ध आहे, 'श्रीवर्धन रोठा'. संपूर्ण प्रदेशातील सुपारीची लागवड त्याच्या हिरव्या सौंदर्यात भर घालते आणि निसर्गप्रेमींसाठी आनंददायी बनते.

५.४ सह्याद्रीतील साहसी पर्यटन

रोमहर्षक शिखरे, वाटेतले किल्ले आणि लेण्यांचे सौजन्य, डोंगरमाथ्याचे विलोभनीय दृश्य, निर्मनुष्य परिसर, भरपूर हिरवळ, आल्हाददायक हवामान आणि शहराच्या सततच्या गजबजाटातून बाहेर पडण्याची संधी - सह्याद्री ट्रेकिंग हा महाराष्ट्रातील साहसी उपक्रमांसाठी एक लोकप्रिय साहसी खेळ बनला आहे. .

- इर्शाळगड शिखरावर गोळी झाडली. ...
- माथेरानजवळील पेब फोर्ट ट्रेक. ...
- सांधण खोऱ्यातील पाण्यातून वावरणे. ...
- सह्याद्री महत्त्वाकांक्षी गिर्यारोहकांसाठी उत्तम आहेत. ...
- कळसूबाई, सह्याद्रीतील सर्वोच्च शिखर. ...
- माळशेज घाटात कुठेतरी कोरडी दरी. ...
- आहुपे घाटाच्या माथ्यावर. ...
- सह्याद्रीतील सर्वात कठीण किल्ले ट्रेक

महाबळेश्वर - हे महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध हिल स्टेशन आहे; पश्चिम घाटावर वसलेले. येथे समृद्ध जैवविविधता आणि घनदाट जंगल आहे.

- आवडीची ठिकाणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. वेण्णा तलाव
२. पारशी बिंदू
३. हत्तीचे डोके बिंदू
४. हॉलीवूड मार्ग संग्रहालय
५. बॅबिंग्टन पॉइंट
६. लिंगमळा धबधबा
७. धोबी धबधबा
८. आर्थर सीट
९. इको पॉइंट
१०. बॉम्बे पॉइंट - सनसेट पॉइंट

माथेरान - हे महाराष्ट्रातील मुंबईजवळचे छोटेसे हिल स्टेशन आहे. जसे नाव सूचित करते 'मथे' म्हणजे डोके आणि 'रान' म्हणजे जंगल. ते घनदाट जंगलाने व्यापलेले होते. नेरळ ते माथेरान अशी टॉय ट्रेन चालवली जाते. माथेरानची उंची सुमारे ८०० मी. कडून.

- आवडीची ठिकाणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. एक झाड बिंदू
२. लुईसा बिंदू
३. अलेक्झांडर पॉइंट
४. पिसारनाथ मंदिर
५. खंडाळा पॉइंट
६. शिवाजीची शिडी

७) आंबोली - हे महाराष्ट्रातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ६९० मीटर उंचीवर पश्चिम घाटातील एक हिल स्टेशन आहे. आंबोली घाट कोकणातील सावंतवाडीला कोल्हापूर, बेळगावला देश प्रदेशात जोडतो.

- आवडीचे ठिकाण खालीलप्रमाणे आहे:

१. पाणी पडणे
२. महादेव गड
३. शिरगावकर पॉइंट
४. दुर्ग ढाकोबा ट्रेक

५.५ महाराष्ट्रातील हेरिटेज पर्यटन

हेरिटेज पर्यटन म्हणजे काय?

युनायटेड स्टेट्समधील नॅशनल ट्रस्ट फॉर हिस्टोरिक प्रिझर्व्हेशनने हेरिटेज टुरिझमची व्याख्या "भूतकाळातील कथा आणि लोकांचे प्रामाणिकपणे प्रतिनिधित्व करणारी ठिकाणे, कलाकृती आणि क्रियाकलाप अनुभवण्यासाठी प्रवास करणे" अशी केली आहे आणि "वारसा पर्यटनामध्ये सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि नैसर्गिक संसाधनांचा समावेश असू शकतो" महाराष्ट्राच्या समृद्ध वारसा औरंगाबाद जिल्ह्यातील एलोरा लेणींच्या ५ युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांमध्ये दिसून येतो, जे भव्य रॉक-कट आर्किटेक्चरचे संकुल आहे. येथे ३४ मठ आणि मंदिरे आहेत. याच संकुलात कैलास मंदिर आहे.

अजिंठा (औरंगाबाद जिल्हा) -

अजिंठा लेणी महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यात स्थित आहेत. येथे सुमारे २९ रॉक कट बौद्ध लेणी स्मारके आढळतात, जी २ र्या शतक ते ४८० CE मध्ये तयार झाली. या लेण्यांमध्ये चित्रे आणि रॉक कट शिल्पे ही प्राचीन भारतीय कलेची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. हे युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ आहे.

एलोरा लेणी (औरंगाबाद जिल्हा) -

एलोरा हे जगातील सर्वात मोठे रॉक कट मठ मंदिर लेणी संकुलांपैकी एक आहे. हे युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ आहे. लेण्यांमधील स्मारके आणि कलाकृती ६००-१००० CE कालावधीतील बौद्ध, हिंदू आणि जैन धर्माशी संबंधित आहेत. या लेणी 'वेरूळ लेणी' म्हणून ओळखल्या जातात आणि सुमारे ३० किमी आहेत. औरंगाबादहून.

एलिफंटा लेणी

एका बेटावर वसलेली एलिफंटा लेणी मुंबईच्या पूर्वेला फक्त १० किमी अंतरावर आहे. हे ठिकाण भगवान शिवाला समर्पित असून येथे एकूण सात गुहा आहेत. एकेकाळी एलिफंटा लेण्यांतील अनेक कलाकृती आहेत ज्या आता देशभरातील संग्रहालयांमध्ये आढळतात. पण तरीही, मूळ स्थानावर अजूनही काही भव्य रचना आणि कलाकृती आहेत.

मुंबई हे मंत्रमुग्ध करणाऱ्या जुन्या इमारतींचे माहेरघर आहे. तुम्हाला शहरातील 19व्या शतकातील व्हिक्टोरियन निओ-गॉथिक सार्वजनिक इमारती आणि 20व्या शतकातील आर्ट डेको इमारती आढळतील. मोठ्या इमारती वेगवेगळ्या काळातील अवशेषांप्रमाणे उभ्या राहिल्या आहेत, ज्या शहरात बांधल्या गेलेल्या नवीन पॉश इमारतींसमोरही खूप मोहक आहेत. ओव्हल मैदानाच्या आसपास या इमारती पाहायला मिळतात.

छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस

पूर्वी व्हिक्टोरिया टर्मिनस म्हणून ओळखले जाणारे, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस (CSTM) 1888 मध्ये पूर्ण झाले. त्याचे बांधकाम 1878 मध्ये सुरू झाले होते. व्हिक्टोरियन गॉथिक रिवायव्हल आर्किटेक्चर मुंबईच्या गजबजलेल्या ठिकाणी आहे. अत्यंत व्यस्त, ते 2.85 हेक्टर क्षेत्रामध्ये पसरलेले आहे.

५.६ महाराष्ट्र राज्याचे पर्यटन धोरण

2016 च्या महाराष्ट्र पर्यटन धोरणातील ठळक मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. पर्यटनाला प्राधान्य क्षेत्र म्हणून नियुक्त करा कारण त्यात आर्थिक विकासाला चालना देण्याची क्षमता आहे
२. आणि महाराष्ट्रात रोजगाराच्या उच्च संधी निर्माण करा - बदल - धोरण स्थापित करेल.
३. पर्यटन आणि पर्यटनाशी संबंधित क्रियाकलापांद्वारे वार्षिक 10% क्षेत्राची वाढ आणि GSDP मध्ये 15% हिस्सा मिळवणे.
४. पर्यटन क्षेत्रात 2025 पर्यंत 30,000 कोटी रुपयांची नवीन गुंतवणूक निर्माण करा
५. 2025 पर्यंत पर्यटन क्षेत्रात 1 दशलक्ष अतिरिक्त रोजगार निर्माण करा
६. 2013 च्या प्रोत्साहन पॅकेज योजनेशी जोडून राज्यातील पर्यटन घटकांना प्रोत्साहन द्या.
७. उद्योग, ऊर्जा आणि कामगार विभाग किंवा त्यानंतर कोणतेही बदल. या अंतर्गत प्रोत्साहन
८. राज्यातील पर्यटन क्षेत्राच्या गरजेनुसार धोरण तयार केले आहे.
९. प्रमुख धोरणात्मक हस्तक्षेप ओळखले गेले आहेत आणि संबंधित हस्तक्षेपासाठी विशेष प्रोत्साहन दिले गेले आहेत.
१०. पर्यटन पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण विशेषतः पीपीपी मॉडेलच्या रूपात, विशेष पर्यटन

११. या धोरणामध्ये पायाभूत सुविधा पर्यटन पायाभूत सुविधा विकास निधी, सीएसआर इ.

तुमची प्रगती तपासा :

१. महाराष्ट्रातील पर्यटन सविस्तर चर्चा करा
२. साहसी पर्यटनावर चर्चा करा
३. महाराष्ट्रातील पर्यटनाचे प्रकार सांगा.
४. महाराष्ट्राचे पर्यटन धोरण चर्चा करा .

QUESTION PAPER PATTERN

Time: 3 hours		Marks : 100
N.B. 1.All questions are compulsory and carry equal marks. 2. Use of Map Stencils is permitted. 3. Draw sketches and diagrams wherever necessary.		
Q.1	Long answer question on Unit-I	20 Marks
OR		
	Long answer question on unit –I for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20 Marks
Q.2	Long answer question on Unit-II	20 Marks
OR		
	Long answer question on unit –II for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20 Marks
Q.3	Long answer question on Unit-III	20 Marks
OR		
	Long answer question on unit –III for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20 Marks
Q.4	Long answer question on Unit-IV	20 Marks
OR		
	Long answer question on unit –IV for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20 Marks
Q.5	Long answer question on Unit-V	20 Marks
OR		
	Long answer question on unit –V for 20 Marks or Two short answer questions each 10 Marks	20 Marks